

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20284> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ladan, Rudolph

Title: Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen

Issue Date: 2012-12-12

2 Mortaliteitscrises en epidemische ziekten

Het jaar 1509 begon goed. Op zondag 28 januari beierden in Leiden alle kerkklokken ‘als teken van vrolijkheid en ter ere Gods’ en brandden ’s avonds vreugdevuren omdat er vrede gesloten was met *de Geldersen*. Om het goede nieuws te vieren, werd op de dinsdag daarna een grote processie gehouden.¹ De vrede in kwestie was het Verdrag van Kamerijk dat in december 1508 tussen de Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre was getekend. Het verdrag leek een eind te maken aan een slepend conflict met Gelre, dat al op het eind van de vijftiende eeuw was begonnen. De plundertochten van de Gelderse troepen veroorzaakten in het begin van de zestiende eeuw veel onrust en schade in Holland. De vrede zou van korte duur zijn: in september 1509 ging in Leiden alweer het gerucht dat de Geldersen met grote macht een aanslag op de stad van plan waren.² De Gelderse strooptochten en aanvallen op Hollandse steden zouden nog jaren doorgaan, met de plundering van Den Haag in 1528 als triest dieptepunt.

Tussen deze twee momenten in 1509, het vieren van het verdrag met Gelre en de dreiging van een aanval op de stad, woedde in de stad een pestepidemie die zonder twiifel veel meer inwoners van Leiden het leven heeft gekost dan het langdurige conflict met Gelre. De epidemie was nog voor de winter begonnen. In het najaar van 1508 stierven in Leiden mensen aan de pest, elke dag kwamen er nieuwe gevallen bij. Het gerecht verklaarde de stedelijke ordonnanties voor het tegengaan van de pest van kracht. Die regels waren gericht op het isoleren van gevaarlijke plekken en personen. Op huizen waar pest heerste, moesten de bewoners een ‘hoed’ van stro aan de gevel bevestigen, van één el in het rond en één arm dik. Dit teken van stro moest tot zes weken na de dood of het herstel van de pestzieken in dat huis blijven hangen. Herstellende pestzieken, hun huisgenoten en hun verplegers waren verplicht een witte stok van één el te dragen als zij buitenshuis kwamen. Alleen voor uitvaartdiensten mochten zij, die stok goed zichtbaar, in de Leidse kerken komen.³

De pest zal, zoals vaker gebeurde met een epidemie die in het najaar begon, tijdens de winter op een laag pitje in de stad hebben doorgesudderd om in het voorjaar op te vlammen. Voorjaar 1509 deelde het gerecht mee dat het had gehoord dat bewoners en herstellende zieken uit huizen waar de pest heerste, zonder ‘enige schaamte’ op straat,

op de markt en in kerken kwamen. De pestordonnanties werden daarom in april 1509 opnieuw afgekondigd. Het gerecht liet weten dat het oogluikend nogal wat overtredingen had toegestaan, maar vanaf dat moment de pestordonnanties strenger zou handhaven. Drie Leidenaren die zich niet aan de regels hadden gehouden kregen een boete.⁴ Op 21 april verordonneerde het gerecht een grote processie met het Heilig Sacrament. De processiegangers werd opgedragen om te bidden voor een einde aan de overstromingen die grote delen van Holland tussen Haarlem en Leiden onder water hadden gezet, voor een einde aan de pest en om rust en vrede in het land.⁵ Op 11 mei 1509 kondigde het stadsbestuur de pestverordeningen weer af en werden nieuwe maatregelen genomen. Barbiers en bloedlaters mochten vanwege de gevaarlijke tijden voortaan geen *laatbloed* (afgetapt bloed) in hun raam zetten of in de gracht werpen. Dit was een aanscherping van de al langer bestaande regel die barbiers en chirurgijns verbood na één uur 's middags en tijdens processies laatbloed in hun raam te plaatsen.⁶ Eind juni moesten de honden in de stad worden afgemaakt en de kadavers in een put bij één van de stadspoorten worden gegooid.⁷ Begin september werden de ordonnanties weer afgekondigd. Sommige bepalingen werden aangescherpt: kleding en beddegoed uit een pesthuis mocht een maand lang niet buiten dat huis worden uitgehangen en barbiers, bloedlaatsers en *bewaarsters* (verpleegsters) mochten geen bloed of pleisters van pestlijders of andere zieken en gebrekkigen op straat of in het water gooien. De algemene bepaling over laatbloed werd nu direct verbonden aan het tegengaan van de pest. Overtreders zouden als voorbeeld voor anderen streng worden gestraft.⁸ De epidemie was in september 1509 nog niet voorbij, maar het ergste was achter de rug.

Epidemieën leidden doorgaans niet tot aantekeningen in administratieve stukken, maar de stadsrekening van november 1508-november 1509 vormt een uitzondering op die regel. De rekening staat vol posten die direct of indirect verwijzen naar de grote sterfte. De stad moest vervangers aanstellen voor de wachter van de Hogewoerds-poort, die aan de pest was overleden, en voor de poortwachters van andere poorten die ook waren 'geïnfecteerd'. Een stadsklerk kreeg een mooie bonus omdat hij alle sterfgevallen op schrift bij de *tresoriers*, de financiële bestuurders van de stad, had ingeleverd. De klerk kreeg zijn extraatje vanwege de extra moeite én het risico dat hij had gelopen.⁹ Hij had inderdaad hard gewerkt. In de periode 1497/98 tot en met 1508/09 hief de stad – buiten de pestjaren – belasting over gemiddeld 31 erfenissen per jaar.¹⁰ In 1508/09 waren dat er 229. De enorme aantallen zieken en de vele sterfgevallen zetten het leven in de stad onder druk. De ijverige klerk van de tresoriers deed trouw zijn werk, maar veel leden van het gerecht bleven niet op hun post. Zij ontvluchtten op het hoogtepunt van de epidemie de stad, met als gevolg dat in augustus 1509 de besluitvorming in de vroedschap spaak liep.¹¹

In de literatuur bestaat overeenstemming over het feit dat de pest de belangrijkste oorzaak was van de golven van uitzonderlijke sterfte in laatmiddeleeuwse (Nederlandse) steden.¹² Dat wil niet zeggen dat voor elke stad afzonderlijk zicht is op die

pestepidemieën. Voor Leiden zijn we door het werk van De Boer ingelicht over het heersen van de pest in de periode van ca. 1350 tot ca. 1415.¹³ Voor de periode van ca. 1450 tot ca. 1670 geven Noordegraaf en Valk een overzicht van pestepidemieën in de verschillende Hollandse steden.¹⁴ Zeker voor de vijftiende eeuw kan hun inventarisatie worden aangevuld. Zij noemen voor Leiden in de periode van 1450 tot 1508 één epidemie, in 1483.¹⁵ In dit hoofdstuk zullen we zien dat Leiden in die periode door een veelvoud aan zware pestepidemieën werd getroffen. Het bestaande overzicht van pestepidemieën in Leiden over de jaren 1400-1600 vertoont dus lacunes. Maar dat niet alleen, het geeft ook geen inzicht in de relatieve ernst van de pestepidemieën. De epidemie die Leiden in 1509 trof, was bijzonder heftig.¹⁶ De buitengewone ernst van deze epidemie heeft er voor gezorgd dat zij in vergelijking tot andere betrekkelijk veel sporen in de Leidse documenten heeft achtergelaten.

Het doel van dit hoofdstuk is een beeld te geven van zowel de frequentie als de relatieve ernst van de mortaliteitscrises in Leiden, veroorzaakt door pest- of andere epidemieën. Daartoe kan niet worden volstaan met losse verwijzingen naar pest of een epidemie in verhalende en administratieve bronnen. Om te beginnen moeten we uitzoeken in welke jaren de Leidse bevolking te maken kreeg met uitzonderlijke sterfte. Vervolgens gaan we na of die pieksterfte door pest of een andere ziekte, of wellicht (mede) door een hongersnood of door oorlogshandelingen werd veroorzaakt. We brengen zo niet alleen de mortaliteitscrises in de stad in kaart, maar ook hun onderlinge zwaarte en de mogelijke oorzaak. Die analyse presenteren we in bijlage 1, met een bespreking van alle jaren met pieksterfte in de vijftiende en zestiende eeuw. In dit hoofdstuk kijken we naar de bronnen en de methode die deze analyse mogelijk maken en bespreken we de resultaten van de speurtocht naar twee eeuwen mortaliteitscrises in bijlage 1.

Naast de pest krijgen twee andere acute infectieziekten apart aandacht. Het zijn syfilis, dat rond 1500 in Leiden toesloeg, en de epidemie van de Engelse zweetziekte in 1529. Beide waren niet eerder in Leiden voorgekomen. Zij geven de mogelijkheid na te gaan hoe de stedelijke gezondheidszorg reageerde op een 'nieuwe' ziekte.

Bronnen en methode

Doop- en begraafboeken van kerken, bronnen die directe en tamelijk nauwkeurige informatie geven over geboorte en sterfte, ontbreken voor de vijftiende en zestiende eeuw.¹⁷ Het bijhouden van de aantallen slachtoffers tijdens epidemieën, zoals in de zeventiende eeuw wel gebeurde, is uit de vijftiende en zestiende eeuw niet bekend. We zijn dus op andere bronnen aangewezen. Om het wel en wee van de bevolking over langere tijd te volgen moeten we liefst bronnen met een serieel karakter gebruiken. Reeksen met bruikbare gegevens, zoals het aantal begrafenissen op kerkhoven, bieden zicht op de jaren met grote sterfte in de stad en maken het mogelijk een chro-

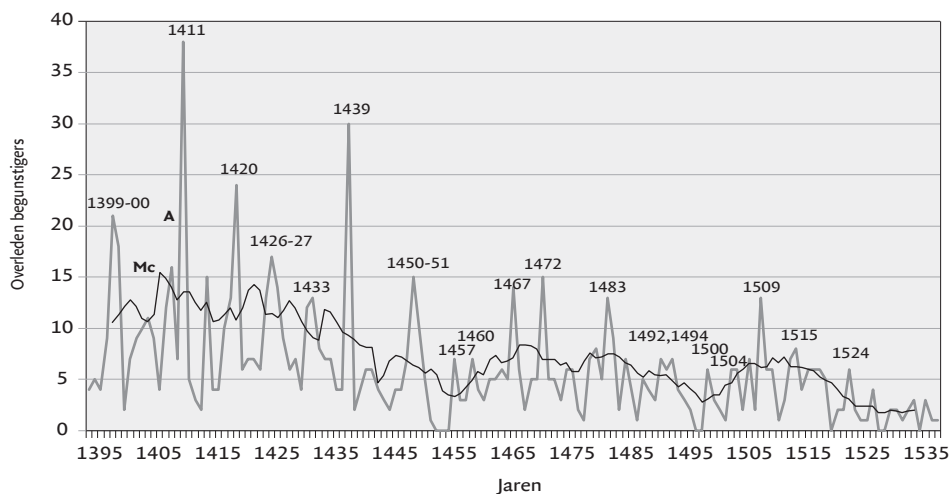
nologie van mortaliteitscrises op te stellen. Daardoor kan ook worden vermeden dat een incidentele vermelding van, bijvoorbeeld, pest tot de foute conclusie leidt dat de stad in dat jaar door een epidemie werd getroffen. Maar getallen geven nog geen verklaring. Aanvullende informatie is nodig om te ontdekken wat achter de cijfers schuilgaat. We gebruiken daarvoor memorieboeken van de St. Pancraskerk, de rekeningen van de gasthuizen en het weeshuis, en de administratie van het stadsbestuur. Een voorbeeld: in een memorieboek van de St. Pancraskerk werd opgetekend dat mensen in juni, oktober en november 1450 aan de pest waren overleden, waarmee de evidente sterftepiek in dat jaar, die blijkt uit tellingen uit een gasthuisrekening én het memorieboek zelf, op pest is terug te voeren.¹⁸ Naast ziekte zullen we steeds hongersnood en oorlogshandelingen als mogelijke verklaringen voor een mortaliteitscrisis in beschouwing moeten nemen.

Reeksen in soorten en maten

Om te komen tot een chronologie van de pieksterfte in Leiden gebruiken we de volgende reeksen. De eerste serie wordt gevormd door de aantallen overleden begunstigers (*fautores*) van de St. Pancraskerk.¹⁹ Van 1367 tot in 1539 noteerde deze kerk in verscheidene *Memoriales* (memorieboeken) de overlijdensdata van de personen die de Pancras geld schonken als tegenprestatie voor het houden van zielenmissen na hun overlijden.²⁰ Voor de hele vijftiende eeuw is dit een uiterst nuttige bron, maar na 1509 verliest de serie door de effecten van de aanzwellende kritiek op de kerk snel aan belang.²¹ Het overzicht van de overleden begunstigers van de St. Pancraskerk uit de kalenderjaren 1395 tot en met 1539 is opgenomen in grafiek 2.1.

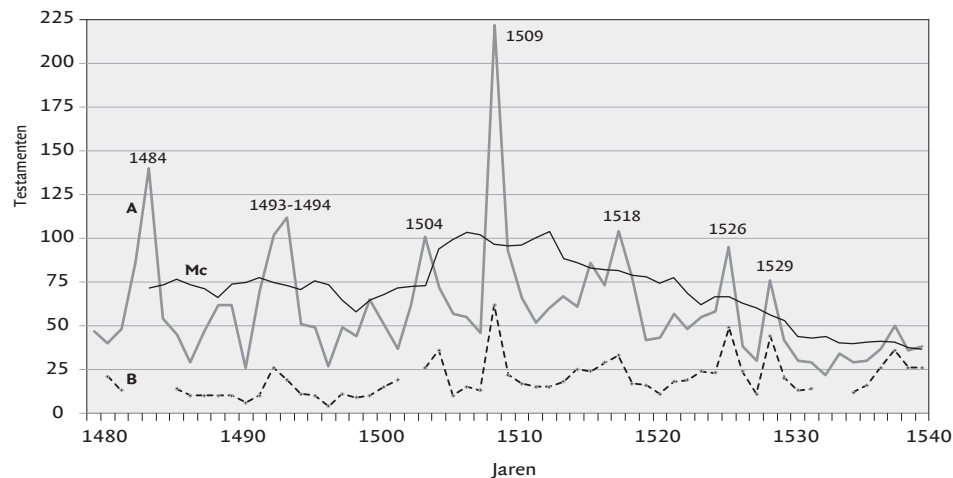
De tweede pijler van dit onderzoek bestaat uit enkele series inkomsten uit geëffectueerde testamenten, zoals geregistreerd door de Leidse instellingen van sociale zorg. De grootste serie wordt gevormd door de registratie van legaten ten gunste van het St. Catharinagasthuis.²² In de gasthuisrekeningen werden jaarlijks de inkomsten uit elk testament afzonderlijk verantwoord. We mogen aannemen dat een groter aantal legaten in een bepaald jaar correspondeert met een grotere sterfte in de stad. Van 1396/97 tot 1480/81, een periode van ruim tachtig jaar, zijn van dit gasthuis van bijna 40 boekjaren de rekeningen bewaard gebleven. Vanaf 1480 volgt een vrijwel complete reeks rekeningen tot 1610, zij het dat het materiaal niet de gehele periode dezelfde bruikbaarheid heeft. Na ongeveer 1540 worden de jaarlijkse aantallen kleiner én lijken er in een aantal jaren vermeldingen van andere inkomsten tussen de uitgekeerde legaten te staan. Daardoor geven deze reeksen voor een aantal jaren na ca. 1540 een minder zuivere afspiegeling van de stedelijke sterfte. Op dezelfde wijze als het Catharinagasthuis registreerde het Heilige Geesthuis, zoals het Leidse weeshuis heette, zijn inkomsten uit testamenten. De serie rekeningen van het weeshuis is voor ons doel bruikbaar van 1486/87 tot 1610/11.²³ Ook deze reeks wordt na ca. 1540 minder

GRAFIEK 2.1 Overleden begunstigers St. Pancraskerk, 1395-1539

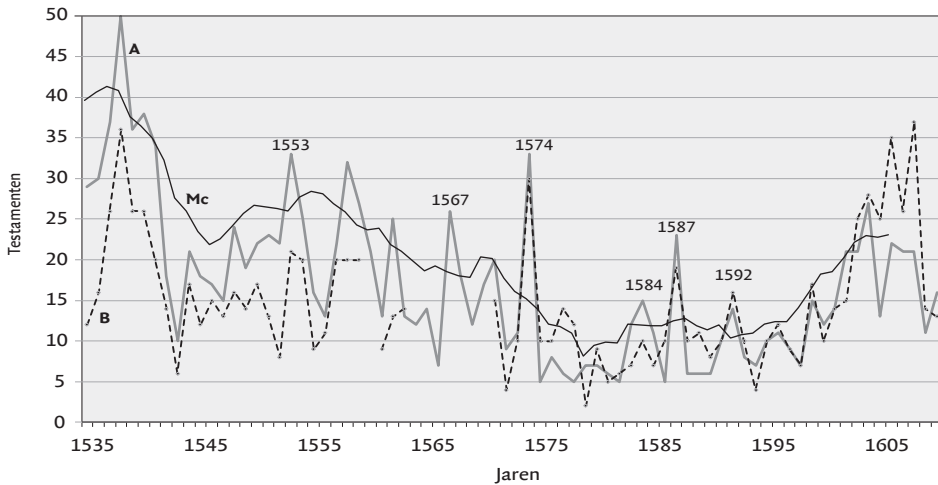
Legenda: A = overleden begunstigers (*fautores*) van de St. Pancraskerk; Mc = de trend-plus-20% (zie p. 58).

GRAFIEK 2.2 Testamenten St. Catharinagasthuis en Heilige Geesthuis, 1480-1540

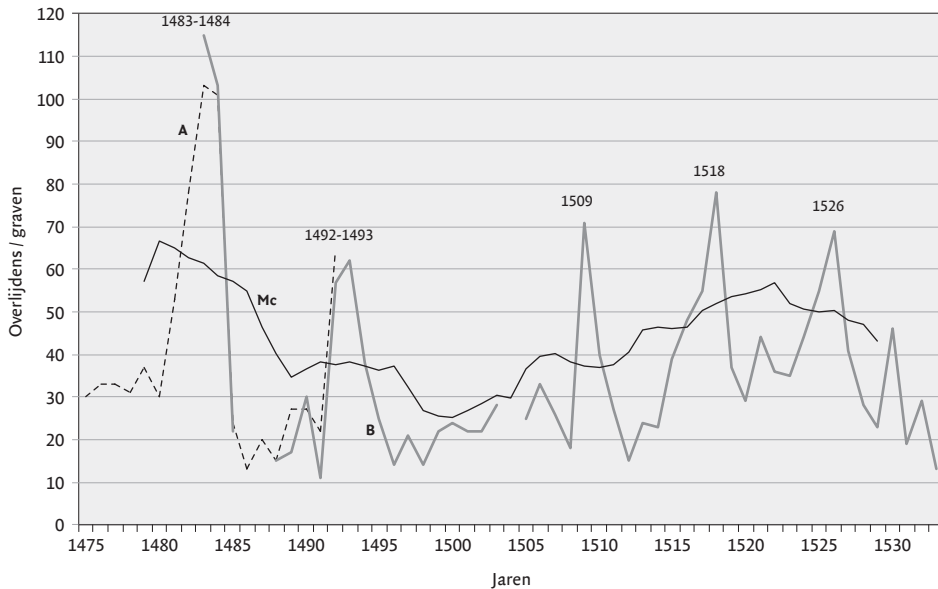
Legenda: A = geëffectueerde testamenten ten gunste van het St. Catharinagasthuis; B = idem, ten gunste van Heilige Geesthuis; Mc = trend-plus-20% (zie p. 58), op basis van A.

GRAFIEK 2.3 Testamenten St. Catharinagasthuis en Heilige Geesthuis, 1535-1610

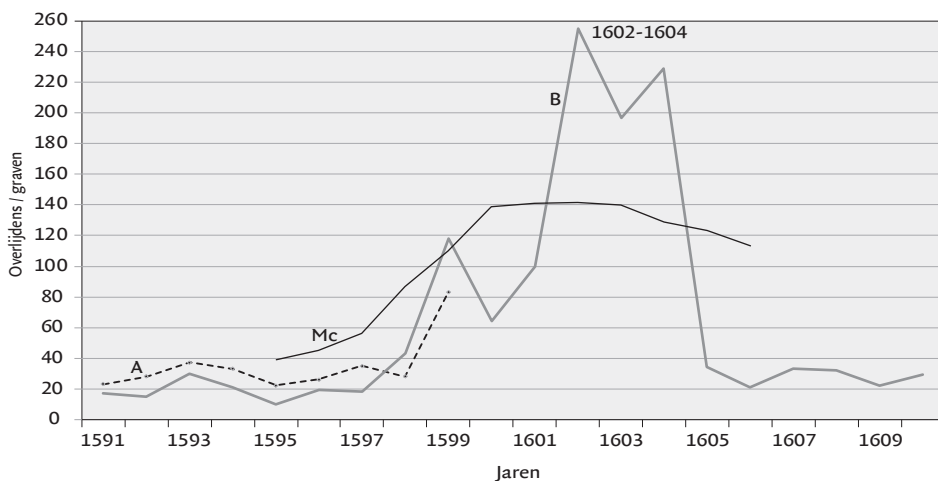
Legenda: A = geëffectueerde testamenten ten gunste van het St. Catharinagasthuis; B = idem, ten gunste van Heilige Geesthuis; Mc = trend-plus-20% (zie p. 58), op basis van A.

GRAFIEK 2.4 Overlijdens en graven St. Catharinagasthuis, 1475-1533

Legenda: A = overlijdens in het gasthuis, 1475-1492; B = gedolven graven op het gasthuiskerkhof, 1483-1533; Mc = trend-plus-20% (zie p. 58), op basis van het gemiddelde van A en B.

GRAFIEK 2.5 Overlijdens en graven St. Catharinagasthuis, 1591-1610

Legenda: A = overlijdens in het gasthuis, 1591-1599; B = door het gasthuis betaalde graven in de Pieterskerk en de Vrouwekerk, 1591-1610; Mc = trend-plus-20% (zie p. 58), op basis van B.

zuiver, zonder haar bruikbaarheid te verliezen. Van het Onze Lieve Vrouwegasthuis zijn rekeningen over de jaren 1572 tot en met 1576 bruikbaar, die de pieksterfte tijdens het beleg in de jaren 1573-1574 documenteren.²⁴ De series testamenten ten gunste van het Catharinagasthuis en het Heilige Geesthuis zijn opgenomen in de grafieken 2.2 en 2.3. Vanwege de kleinere aantallen legaten na ca. 1540 zijn deze series gesplitst in grafieken voor de perioden 1480-1540 en 1535-1610, om de gegevens uit de laatste periode duidelijker te kunnen presenteren. Het pestjaar 1538 komt in beide grafieken (2.2 en 2.3) voor en laat goed de verschuiving van de schaalgrootte zien.

Andere series hangen samen met sterfgevallen en begrafenissen in het St. Catharinagasthuis en begrafenissen in Leidse kerken. In de eerste plaats de aantallen overleden zieken in het Catharinagasthuis uit de jaren 1475-1492 en 1591-1599.²⁵ Het gasthuis registreerde in zijn rekeningen kosten voor het delven van graven op het eigen kerkhof (1396-1420, 1483-1533) en door het gasthuis betaalde begrafenissen in de Pieterskerk en de Vrouwekerk (1591-1610).²⁶ Zie voor deze series de grafieken 2.4 en 2.5 in dit hoofdstuk en de tabellen B3, B5 en B6 in bijlage 1.²⁷ De St. Pieterskerk gaf graven uit, waarvan de inkomsten uit een aantal jaren tussen 1398/99 en 1428/29 bewaard zijn gebleven.²⁸ Een laatste serie komt uit de administratie van het stadsbestuur, de opbrengsten van de 50ste *penning* en het *pondgeld* over 1497-1509 (tabel B4 in bijlage 1). De 50ste penning was de heffing op erfenissen die binnen de stad vrijvielen. Pondgeld was het recht dat geheven werd op goederen van Leidse poorters die in handen van niet-poorters kwamen.²⁹

De populaties in de reeksen

De series weerspiegelen het overlijden van groepen met een verschillende sociaal-economische positie in de samenleving. De overleden begunstigers van de St. Pancraskerk en de geëffectueerde testamenten ten gunste van de instellingen van sociale zorg geven zicht op de sterfte in de sociale bovenlaag van de stad. Wie een memorie bij de Pancraskerk besprak, behoorde evident tot de toplaag. De groep die bij testament iets naliet aan een gasthuis of het weeshuis, was veel groter dan de groep begunstigers van de Pancraskerk. Het aantal overleden begunstigers van de Pancraskerk schommelde in de jaren 1480-1500 tussen de 0 en 13 (gemiddeld 4,8 per jaar) en het aantal overleden personen dat geld naliet aan het Catharinagasthuis tussen de 26 en 140 (gemiddeld 60 per jaar, dat is 12,5 keer zo veel). Wie een testament maakte, kwam voor de vraag te staan of hij of zij iets aan een gasthuis of het weeshuis wilde nalaten. Dat werd ook gestimuleerd: het weeshuis bijvoorbeeld betaalde geestelijken van de Pieterskerk en de Pancraskerk om stervenden eraan te herinneren het weeshuis in hun testament op te nemen.³⁰ Bovendien ging het bij deze legaten, in tegenstelling tot bij memories, om kleine bedragen, doorgaans enkele stuivers. De geëffectueerde testamenten weerspiegelen dus een grotere groep inwoners van Leiden, die ongetwijfeld overleden begunstigers van de St. Pancras omvatte, maar daarnaast ook minder draagkrachtigen.

Vergelijking van een belastinglijst uit 1509 met de legaten voor het Catharinagasthuis uit ongeveer dezelfde periode toont aan dat tegen de helft van de aangeslagen personen iets aan het gasthuis naliet. In de stadsrekening van november 1508-november 1509 staat een lijst van overleden personen over wier vermogen successierechten (de 50ste penning of pondgeld) moest worden betaald.³¹ Het zijn 229 posten, waarvan 41 posten meer dan één persoon noemen, bijvoorbeeld een man en diens vrouw of een vader of moeder met één of meer kinderen. Deze belastinglijst kunnen we leggen naast de 220 namen van mensen die een bedrag nalieten aan het Catharinagasthuis, zoals opgetekend in de gasthuisrekening over 1509/10.³² De beide rekeningen, met verschillende boekjaren, hebben een krappe acht maanden gemeen, van 21 februari 1509 tot 10 november 1509. We mogen de lijsten met elkaar vergelijken omdat de overlap juist de maanden omvat waarin de epidemie heerste, en dus de meeste mensen overleden.³³

99 van de 229 namen uit de belastinglijst komen terug in de 220 posten met legaten uit de gasthuisrekening. Als we stellen dat de 229 personen uit de belastinglijst de overleden inwoners van Leiden met een substantieel vermogen waren, dan leidt dat tot de conclusie dat van de overleden vermogende Leidenaren 43% iets aan het Catharinagasthuis naliet. De epidemie van 1509 drukte dat aandeel wellicht; aangenomen dat veel mensen pas kort voor hun dood een testament maakten, zal een aantal zieken daartoe niet meer in de gelegenheid zijn geweest. Als we dit in aanmerking ne-

men, dan lijkt het erop dat ongeveer de helft van deze groep bij testament een klein bedrag aan het Catharinagasthuis naliet. Het is maar een momentopname, maar het toont wel aan dat lang niet elke (enigszins) vermogende Leidenaar het Catharinagasthuis in zijn of haar testament opnam. De reeksen geëffectueerde testamenten geven dus niet de totale sterfte in de bovenlaag van de bevolking weer.

Een ander segment van de bevolking komt in zicht bij de serie begrafenissen op het kerkhof van het Catharinagasthuis en de door dit gasthuis geregistreerde kosten voor het delven van graven en het kopen of maken van doodskisten. In 1421 kreeg het Catharinagasthuis het recht om overledenen op het terrein van het gasthuis in gewijde grond te begraven, maar al voor die tijd werd er op het terrein van het gasthuis begraven. In 1454 werd het kerkhof van het gasthuis vergroot en in 1471 werd het begraafrecht nader geregeld. De gasthuismeesters en de pastoor van de St. Pieterskerk, de parochie waarin het gasthuis lag, kwamen overeen dat alleen mensen die van armoede en ellende ziek in het gasthuis kwamen en daar overleden op het gasthuiskerkhof begraven zouden worden. De *proveniers*, het personeel van het gasthuis en anderen die in het gasthuis stierven en er hun goederen nalieten, moesten in de St. Pieterskerk, de parochiekerk, ter aarde worden besteld.³⁴ De gasthuisrekeningen bevestigden dat uitsluitend arme mensen op het kerkhof van het gasthuis werden begraven.³⁵

De doden die op het kerkhof van het Catharinagasthuis werden begraven, kwamen van de andere kant van het sociale spectrum dan de overleden begunstigers van de St. Pancraskerk. De *fautores* behoorden tot de bovenlaag van de bevolking, de armen die begraven werden op het kerkhof van het gasthuis vormden de sociaal-economische onderlaag van de maatschappij.³⁶ De verschillende series weerspiegelen verschillende segmenten van de bevolking. Geven zij, afzonderlijk of in combinatie, een beeld van de sterfte in de stad?

De waarde van de reeksen

De Engelse historicus Slack heeft de historisch-demografische waarde van dit soort bronnen onderzocht voor zijn analyse van mortaliteitscrises in Engeland in de jaren 1485-1610.³⁷ Hij kwam tot de conclusie dat testamenten en begraafboeken – de laatste zijn in Engeland vanaf 1550-1560 in bruikbare hoeveelheden bewaard gebleven – beide goed te gebruiken zijn om een chronologie te maken van jaren met grote sterfte. Wel constateerde Slack dat de begraafboeken veel extremere waarden opleverden dan de testamenten. Hij meende dat dit verschijnsel geprononceerder was bij pest, die de armen en jongeren wegmaaide, dan bijvoorbeeld bij een hongersnood met een bijkomende vlektyfus- of dysenterie-epidemie, calamiteiten die evenwichtiger over de bevolking waren verdeeld. Kortom, tijdreeksen van geëffectueerde testamenten zijn, aldus Slack, voor het identificeren van mortaliteitscrises een bruikbare bron, maar blijven voor een oordeel over de identificeren daarvan in kwaliteit achter bij be-

graafboeken. Als methode om grote sterfte in de stad op te sporen kunnen de Leidse reeksen geëffectueerde testamenten dus worden gebruikt. Hetzelfde kan geconcludeerd worden voor de andere series. De serie overleden begunstigers van de St. Pancraskerk is goed te vergelijken met de tijdreeksen testamenten. De reeksen sterfgevallen en begrafenissen in het gasthuis hebben overeenkomsten met begraafboeken, meer nog dan met testamenten.

Het maakt daarbij niet uit dat de ene serie bestaat uit vermogende Leidenaren en andere series uit een veel bredere groep of zelfs uitsluitend uit armen, omdat de sterftetendensen van die verschillende groepen een ongeveer gelijk patroon laten zien. Jaren met grote sterfte onder de *fautores* van de Pancraskerk zijn meestal ook jaren met veel begrafenissen van overleden armen op het kerkhof van het St. Catharinagasthuis, en andersom. De waarden van de verschillende series zijn niet identiek, maar waar series overlappen komen de jaren met sterftepieken doorgaans overeen. Ieder van de series lijkt dus representatief voor de gehele Leidse bevolking, in de zin dat elke serie apart de aanwezigheid van een sterftegolf *in de stad* aantoonst. Voor enkele jaren geldt dat niet of veel minder, zoals bij de bespreking van de afzonderlijke sterftejaren in bijlage 1 zal blijken. De conclusie is dat dit seriële bronnenmateriaal goed te gebruiken is om mortaliteitscrises in de stad op te sporen.

De getallen uit deze reeksen zijn steeds relatieve aanduidingen van sterftecrises, geen waarden volgens de gangbare historisch-demografische definities.³⁸ Verschillende onderzoekers hebben hun eigen maatstaf ontwikkeld voor het uitdrukken van de ernst van pieksterfte aan de hand van onvolledig kwantitatief materiaal. Harvey definieerde in haar analyse van de sterfte onder de monniken van Westminster Abbey in de jaren 1390/1391 tot 1529/1530 een afwijking van ten minste drie keer de trend als een crisisjaar. Als trend nam zij het dertienjaars voortschrijdend gemiddelde van de sterfte in de abdij.³⁹ Thoen en Devos betitelden in hun artikel over de pest in de Zuidelijke Nederlanden afwijkingen in de sterfte van 20% en meer ten opzichte van een negenjaars voortschrijdend gemiddelde als 'ongewoon'.⁴⁰ In zijn studie van de ernst van pestepidemieën ontwikkelde Cohn weer een andere aanpak. Om te corrigeren voor demografische ontwikkelingen, emigratie en verhoogde vruchtbaarheid drukte hij de ernst van pestjaren uit in een ratio van de aan een jaar met pieksterfte voorafgaande jaren *zonder* pest.⁴¹ Ook het Leidse materiaal uit de vijftiende en zestiende eeuw is niet geschikt voor het gebruik van de standaard historisch-demografische parameters. In navolging van Thoen en De Vos betitelen we een afwijking van 20% of meer van een negenjaars voortschrijdend gemiddelde (de 'trend') als 'ongewoon', in andere woorden: als verhoogde sterfte, met als synoniemen 'pieksterfte' of 'mortaliteitscrisis'.⁴² Jaren waarin de sterfte ten minste 50% hoger lag dan dit negenjaars voortschrijdend gemiddelde beschouwen we als jaren met *ernstige* mortaliteitscrises.

De pest

Pest wordt veroorzaakt door een bacterie, *Yersinia pestis*, die kan voorkomen in de ingewanden van de rattenvlo (*Xenopsylla cheopis*). De bacterie werd in 1894 door de Fransman Alexandre Yersin ontdekt, tijdens de grote pestepidemie die op dat moment in het Verre Oosten heerste. Onder normale omstandigheden leeft de met *Yersinia pestis* besmette vlo op haar gastheer, de rat. In tijden van pest sterven de ratten en gaat de vlo op zoek naar andere gastheren. Als een rattenvlo een mens als gastheer neemt, dan kan hij bij het drinken de pestbacterie uit zijn ingewanden in het lichaam van zijn gastheer brengen.

De pest kent drie vormen. De meest algemene vorm is builenpest. De zieke krijgt hoge koorts, een snelle, zwakke hartslag, zware hoofdpijn, moet overgeven en gaat hallucineren. Door aantasting van de lymfklieren vormen zich zwarte knobbels in de liezen, nek en oksels. In de moderne tijd vormt builenpest ongeveer 70% van de pestgevallen en het percentage zieken dat zonder modern-geneeskundige behandeling overlijdt, ligt op 40-60%. De dood treedt gewoonlijk binnen een week in. De tweede vorm is longpest, die ontstaat als pestlijders met abscessen in hun longen de inhoud daarvan uithoesten, en zo weer andere mensen via de luchtwegen besmetten. Zieken met longpest sterven binnen enkele dagen. De sterfte aan longpest ligt rond de 95%. De derde vorm, septicaemische pest, is heel zeldzaam. Die ontstaat als een vlo bij een pestlijder bloed drinkt, bacteriën opzuigt en die direct in het bloed van zijn volgende gastheer brengt. Een acute bloedvergiftiging is het gevolg. De dood treedt bij septicaemische pest binnen enkele uren in, soms nog voordat er uiterlijke pestverschijnselen zijn. Septicaemische pest leidt in bijna 100% van de ziektegevallen tot de dood.

In het midden van de veertiende eeuw werden Europa en het Midden-Oosten getroffen door een heftige en wijdverbreide pestepidemie, bekend geworden als *de Zwarte Dood*, een naam die deze epidemie overigens pas in de negentiende eeuw kreeg.⁴³ De haard van de ziekte lag in de steppen van Azië, waar pest endemisch was onder knaagdieren. In het tweede kwart van de veertiende eeuw sprong de ziekte van knaagdieren op mensen over, en verspreidde zich buiten haar kerngebied. In 1347 bereikte de pest de havenstad Kaffa op de Krim, het eindpunt van een karavaanroute. Kooplui uit Genua vluchtten weg uit Kaffa, maar zij waren al besmet. Bij aankomst in Italië was een groot deel van de scheepsbemanningen ziek en stervende. Italië was in 1348 het eerste land in Europa dat werd getroffen. Vanuit Italië baande de ziekte zich een weg door geheel Europa, langs scheepvaartroutes en landwegen. Steden werden vaak het eerst getroffen, maar uiteindelijk ontsnapten ook de meeste afgelegen dorpjes en kloosters niet aan de Zwarte Dood. De epidemie duurde van 1348 tot 1352. Het aantal slachtoffers was enorm. In enkele jaren overleed een kwart tot een derde van de bevolking van Europa, naar schatting rond de 25 miljoen mensen. Na die eerste vernietigende epidemie bleef de pest bijna 400 jaar met tussenpozen in

Een doctor medicinae bezoekt een pestlijder. Houtsnede, 1512 (E. Hui-zenga, *Tussen empirie en autoriteit. De Middeleeuwse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context* (Hilversum, 2003) 28).

Europa heersen. Juist die *echo-epidemieën*, de pestepidemieën na de Zwarte Dood, drukten de bevolkingstoename, omdat zij telkens opnieuw gaten sloegen in de bevolking. In veel streken bereikte de bevolking pas in de achttiende eeuw weer de omvang die zij had in het begin van de veertiende eeuw.⁴⁴

Het is onzeker of de Zwarte Dood Leiden heeft getroffen. Verschillende gebieden in Europa zouden de dans zijn ontsprongen. Lange tijd is gedacht dat de Nederlanden tot die gespaarde gebieden behoorden. Die mening moet als achterhaald worden beschouwd. Toch schrijven Thoen en Devos in een recente publicatie dat Holland, Vlaanderen, Henegouwen en Brabant ‘relatief gespaard’ bleven, met als voornaamste oorzaak hun goede sociaal-economische positie.⁴⁵ Er zijn geen bewijzen dat de Zwarte Dood in Holland heeft geheerst. De Boer heeft aannemelijk gemaakt dat het zwijgen van de bronnen niet hoeft te betekenen dat onze streken inderdaad aan de Zwarte Dood waren ontsnapt, maar kon niet aantonen dat rond 1350 in Leiden of in de omgeving van Leiden pest heeft geheerst. De epidemie van 1360-1361, de eerste grote pestgolf na de Zwarte Dood, is niet in Leiden aantoonbaar maar wel in de regio rond Leiden, grofweg het noordelijke deel van de huidige provincie Zuid-Holland. Het staat vast dat de derde en vierde algemene pestepidemie na de Zwarte Dood, in 1368-1369 en 1381-1384, Leiden hebben getroffen.⁴⁶ Met de daaropvolgende epide-

mie van 1399-1400 begint in bijlage 1 het overzicht van de mortaliteitscrises die Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw troffen.

Na 1670 kwam de pest in West-Europa niet meer voor. In Zuid-Europa vonden in het begin van de achttiende eeuw nog enkele epidemieën plaats. Europa bleef daarna vrij van pest. Het is geen uitgemaakte zaak wat de reden was van het verdwijnen van de pest. Wellicht maakte de opkomst van grotere staatsverbanden het mogelijk om effectieve quarantainemaatregelen voor grotere gebieden te handhaven. De weerstand van de bevolking speelde mogelijk ook een rol. In de jaren 1348-1352 trof de pest met zo'n grote kracht Europa omdat de bevolking geen enkele weerstand tegen de nieuwe plaag had. Later ontwikkelde zich een zekere natuurlijke immuniteit in de bevolking, en werd de ziekte van epidemisch meer endemisch van karakter. In het eerste geval zijn er heftige uitbraken van de ziekte, met veel slachtoffers, bij endemische pest is zij continu, maar sluimerend onder de bevolking aanwezig met zo nu en dan opflakeringen, die in vergelijking tot de heftige epidemieën minder slachtoffers maakten.

Het is niet eenvoudig om na te gaan welke ziekte verantwoordelijk was voor een epidemie die eeuwen geleden plaatsvond, wat heeft geleid tot veel speculatie over de identificatie van epidemische ziekten. Wat betreft de pest staan twee vragen centraal. De eerste is: was een ziekte inderdaad pest of was het een andere ernstige infectieziekte? De tweede vraag is: was de middeleeuwse pest wel dezelfde ziekte als die in 1894 door Yersin werd geïdentificeerd als pest, en sindsdien wordt gezien als de veroorzaker van de pestepidemieën in Europa van de Zwarte Dood tot die in de achttiende eeuw? Bronnen geven bij uitzondering een heldere beschrijving van symptomen (men sprak bijvoorbeeld van een 'epidemische ziekte'). Bovendien hoeft de diagnose die men in het verleden stelde, niet aan te sluiten bij de hedendaagse classificatie van ziekten. Daarbij komt nog dat veel ziekten in een concrete situatie moeilijk zijn te diagnosticeren (ook tegenwoordig geeft vaak een laboratoriumtest pas de doorslag). Dat alles maakt het moeilijk achteraf de oorzaken van epidemieën juist te benoemen. Verschillende onderzoekers hebben geprobeerd om met meer zekerheid de aanwezigheid van pest in het verleden te identificeren, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van veel dode ratten tijdens een epidemie aan te tonen. Veel meer inzicht of een bepaalde epidemie inderdaad pest was heeft dat niet opgeleverd.⁴⁷ Voor een aantal gedocumenteerde epidemieën bestaat dit probleem overigens niet. Men onderscheidde in Europa in 1529 haarscherp de Engelse zweetziekte van de pest.⁴⁸ Een andere goed herkenbare ziekte was het 'rode melisoen', tegenwoordig bekend als dysenterie. De bloederige diarree die het *rood melisoen* kenmerkte sloot elke twijfel over het karakter van deze ziekte uit.

De tweede vraag (was de middeleeuwse pest wel dezelfde ziekte die in 1894 door Yersin werd geïdentificeerd als pest?) is de afgelopen decennia door enkele onderzoekers ontkennend beantwoord. In 1984 kwam Twigg met de these dat de van oorsprong in een warm klimaat levende pestbaci onmogelijk in het veel koudere Europa

verantwoordelijk kan zijn geweest voor de Zwarte Dood.⁴⁹ Later heeft vooral Cohn betoogd dat tijdens de middeleeuwse epidemieën en de grote pestepidemie van 1894 verschillende ziekten in het spel waren. Zijn argumenten zijn onder meer het ontbreken van een aantoonbaar verband tussen de middeleeuwse en vroegmoderne pest en ratten, een geheel ander patroon van verspreiding in 1348 dan tijdens de pandemie van 1894, een groot verschil in besmettelijkheid en mortaliteit en het uitblijven van immuniteit onder de bevolking tijdens de pest van 1894 en volgende jaren.⁵⁰ Recent DNA-onderzoek van resten van slachtoffers van de Zwarte Dood, afkomstig van een begraafplaats in Londen, wijst uit dat het genoom van de *Yersinia pestis*-bacterie uit de veertiende eeuw vrijwel gelijk is aan dat van de hedendaagse pestbacterie. De kleine verschillen zitten bovendien niet in het genetisch materiaal dat de virulentie van de bacterie bepaalt.⁵¹ De bacterie die de Zwarte Dood veroorzaakte, was dus inderdaad *Yersinia pestis* en was op grond van zijn genetische eigenschappen niet gevaarlijker dan moderne generaties van deze bacterie.

In geen enkele studie over de pest ontbreken de vragen waar we net bij stilstonden. Wat is het belang van deze vragen voor dit onderzoek? We willen kijken naar de frequentie en de ernst van de ziektegolven die Leiden troffen. Dat nodigt uit tot een pragmatisch antwoord op de vragen naar de aard van de geconstateerde ziektegolven en het karakter van de ziekte 'pest' in de vijftiende en zestiende eeuw. We nemen aan dat er sprake was van pest als de tijdgenoot die term gebruikte of door zijn handelen impliceerde pest op het oog te hebben, bijvoorbeeld door het afkondigen van de pestordonnanties. Verder veronderstellen we dat pest in het spel was als pieksterfte geconcentreerd was in de late zomer en/of het najaar. De warme, vochtige maanden waren gunstig voor de verspreiding van de rattenvlo, de sterfte aan pest concentreerde zich daardoor vaak in de nazomer. Mogelijk schrijven we een aantal keer een epidemie aan de ziekte 'pest' toe, terwijl misschien een andere infectieziekte in het spel was. We mengen ons niet in de discussie of wat we verder 'pest' noemen wellicht niet de pest was die Yersin in 1894 identificeerde. Een bevestiging van de uitkomsten van de recente DNA-analyses zal uit nader onderzoek aan genetisch materiaal van pest-slachtoffers moeten komen; het Leidse bronnenmateriaal kan het antwoord op die vraag niet dichterbij brengen. Bovendien beogen we niet een medisch-biologische classificatie van ziekten in laatmiddeleeuws Leiden te bieden, maar om de invloed van epidemische ziekten op de stadsbevolking te achterhalen.

Syfilis

Op de oudste plattegrond van het terrein van het Leidse Catharinagasthuis, een kaartje uit 1604, staat aan de noordzijde van het gasthuisterrein een 'pokhuis' aangegeven.⁵² De eerste vermelding van dit pokhuis is precies een eeuw ouder: in

1505/06 maakte het gasthuis kosten voor het bouwen van een zolder op het pokhuis.⁵³ De associatie met de ziekte pokken, veroorzaakt door het *Variola*-virus, is snel gemaakt, maar is niet terecht. In dit pokhuis werden lijdens aan syfilis behandeld, een ziekte die in Holland 'pokken' of 'Spaanse pokken' werd genoemd. De vermelding van een pokhuis in de beginjaren van de zestiende eeuw is opmerkelijk, want de eerste gevallen van syfilis waren pas enkele jaren daarvoor in Leiden opgedoken. Wat maakte deze ziekte zo bijzonder dat het gasthuis vrijwel onmiddellijk een voorziening trof?

De laatste jaren van de vijftiende eeuw woedde in Europa een hevige syfilisepidemie. Over het karakter en de herkomst van syfilis bestaat sinds die jaren discussie.⁵⁴ Vooral over de herkomst van deze ziekte die uit het niets leek te komen, zijn boekenkasten vol geschreven. De beste papieren heeft de theorie dat Columbus en zijn zeelui de ziekte in 1493 vanuit het net ontdekte Amerika overbrachten naar Europa. Andere verklaringen zoeken de herkomst van syfilis in Afrika of Azië en stellen de intensivering van de handelscontacten met die gebieden verantwoordelijk voor het uitbreken van syfilis in Europa. Weer een andere hypothese wil dat syfilis al vóór de ontdekking van Amerika endemisch was in Europa, maar niet onderscheiden werd van andere ziekten die de huid aantastten, zoals lepra. De aanhangers van de theorie van een Amerikaanse herkomst van syfilis hebben in de literatuur de overhand.⁵⁵

Het is zeker dat syfilis zich in 1495 voor het eerst op grote schaal openbaarde. Tijdens een militaire campagne in Italië van de Franse koning Karel VIII brak onder zijn soldaten een ernstige epidemie van deze ziekte uit. In de zomer van 1496 was syfilis al verspreid in Frankrijk en de Duitse landen en drong volgens de overlevering ook door in de Nederlanden. In 1497 bereikte de epidemie Engeland en in 1499 werd Rusland getroffen. Binnen vijf jaar na het uitbreken van de ziekte in Italië was syfilis over heel Europa verspreid. De naam syfilis stamt van het gedicht *Syphilis sive morbus gallicus* ('Syphilis of de Franse ziekte') dat de Italiaanse medicus Girolamo Fracastoro (ca. 1478-1553) in 1530 publiceerde. In dit gedicht werd de hoofdpersoon, de herder Syphilis, getroffen door de ziekte die zijn naam zou gaan dragen. Rond 1500 was de benaming 'syphilis' nog niet algemeen in gebruik. In Frankrijk en de Nederlanden heette syfilis 'Spaanse pokken' en buiten Frankrijk werd de naam 'morbus Gallicus' (Franse ziekte) vaak gebruikt. De nieuwe ziekte riep overal in Europa sterke reacties op. Men vermoedde al snel na het begin van de epidemie dat syfilis via geslachtsverkeer werd overgebracht.⁵⁶

Nu, vijfhonderd jaar later, is syfilis een seksueel overdraagbare ziekte met verschillende stadia, die jaren kunnen beslaan. De ziekte wordt veroorzaakt door een spirocheet (bacterie) met de naam *Treponema pallidum*. Het eerste symptoom is een zweertje op de genitaliën of een ander geïnfecteerd lichaamsdeel, dat ook zonder ingrijpen weer verdwijnt. Secundaire syfilis wordt gekenmerkt door vlekken op de huid die tussen drie en zes weken na het verdwijnen van het zweertje verschijnen.

Ook kunnen verschijnselen optreden als koorts, hoofdpijn en gezwollen lymfeklieren. Zonder behandeling treedt dan een latente fase zonder symptomen op. Voor veel lijdens aan syfilis is de kous daarmee af. Ongeveer een derde ontwikkelt tertiaire syfilis. In die derde fase kan de spirocheet schade toebrengen aan het hart, de ogen, de zenuwen, aan botten en gewrichten. Dit kan resulteren in geestesziekte, blindheid, hartziekten, aantasting van het zenuwstelsel en de dood. Als de ziekte niet wordt behandeld, sterft ongeveer een derde van de lijdens aan de gevolgen van de syfilisbesmetting.

Dit is de syfilis zoals we die tegenwoordig kennen. Syfilis heeft niet altijd deze gedaante gehad. Op het eind van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw had syfilis het karakter van een acute infectieziekte met een heftige verschijningsvorm, met als symptomen ernstige huidproblemen, schade aan botten en gewrichten, heftige pijn en kans op een snelle dood. Het bestaan van deze acute, virulente fase wordt in de literatuur als vaststaand aangenomen, maar onduidelijk is hoe dodelijk syfilis was in deze eerste periode. Er zijn aanwijzingen voor een hoge letaliteit. Quétel voert in zijn overzichtswerk over de geschiedenis van syfilis aan dat alle oude schrijvers, waarin zij verder ook verschilden, het eens waren over het feit dat syfilis vaak dodelijk afliep.⁵⁷ De periode dat de ziekte zo'n acuut, kwaadaardig karakter had, duurde niet lang. Al in de eerste helft van de zestiende eeuw nam het virulente karakter af. Rond 1530 merkte Fracastoro die verandering in het karakter van syfilis op. In onze streken schreef de Zeeuwse doctor medicinae Levinus Lemnius (1505-1568) in 1564 dat syfilis een veel milder verloop had dan voorheen.⁵⁸ Maar ook na die eerste periode bleef syfilis een gevreesde ziekte, met ernstige verschijnselen en ingrijpende therapieën.

Het uitbreken van syfilis in Holland

Op grond van de *Chronijck van Zeelandt* van Johan Reygersbergen wordt aangenomen dat syfilis in de vroege zomer van 1496 de Noordelijke Nederlanden bereikte. Op 10 juni 1496 kwam in Arnemuiden een Spaanse vloot aan die Johanna van Castilië naar de Nederlanden bracht voor haar huwelijk met de landsheer, Filips de Schone. In het grote gevolg van Johanna, dat op Walcheren zijn tenten had opgeslagen, brak een besmettelijke ziekte uit die 'cativigheydt' werd genoemd en veel slachtoffers eiste. 'Cativigheydt' betekende in het algemeen 'ellendig', en hoeft dan ook niet naar syfilis te verwijzen.⁵⁹ Het woord doet eerder denken aan termen als *cativissimo aere* of *l'aere cativo*, aanduidingen voor malaria, dat 'slechte lucht' (*mala aria*) betekent.⁶⁰ Belangrijker is dat Reygersbergen opmerkte dat in hetzelfde jaar dat de Spanjaarden in deze gewesten waren, overal een opmerkelijke, onbekende ziekte uitbrak. Zij was voor het eerst voorgekomen na de inname van Napels. De ziekte werd – aldus Reygersbergen – Sint Jobsziekte genoemd, of de Napelse of Spaanse pokken.⁶¹ De Goudse doctor medicinae Reynier Snoy (1477-1537) kwam met eenzelfde opmer-

king als Reygersbergen. Snoy schreef dat zich na de komst van Johanna een nieuwe ziekte begon te verspreiden, die de Spaanse ziekte werd genoemd.⁶² Zeker is dat twee jaar na de komst van de Spaanse vloot op Walcheren een syfilisepidemie heerste. In 1498 (uiterlijk in januari of februari 1499) klaagden de meesters van het Middelburgse gasthuis over de uitzonderlijke last van de 'spaeyse pocke' (Spaanse pokken). Zij spoorden de gasthuischirurgijn aan de zieken te behandelen en gaven hem extra geld voor geneesmiddelen.⁶³

Een zoektocht in andere Hollandse steden leverde nog een paar vermeldingen van syfilis op. Voor Rotterdam en Haarlem zijn dat vermeldingen uit de tweede hand. De eerste komt uit de achttiende-eeuwse kroniek van Lois over Rotterdam. Eind juni 1497 was Filips de Schone in Rotterdam om als landsheer ingehuldigd te worden: 'ende men vernam op dese tijd de spaense pocken in de stad aen een vrouw die in 't gasthuys daer van besmet sijnde sieck lagh'.⁶⁴ In Haarlem werden volgens een verloren gegaan mirakelboek in het jaar 1500 in de kapel van het Haarlemse gasthuis vier lijders aan de pokken genezen.⁶⁵ In juli 1508 benoemde het Haarlemse stadsbestuur een nieuwe chirurgijn. Het gasthuis in Haarlem noemde in een rekeningboek over de jaren 1508/09-1521 deze chirurgijn 'onze pokmeester'. De in 1508 benoemde chirurgijn kreeg dezelfde taakopdracht als zijn voorganger.⁶⁶ Die voorganger had dus waarschijnlijk ook al voor syfilispatiënten in het Haarlemse gasthuis gezorgd. Uit andere Hollandse steden ontbreken vroege vermeldingen. In Dordrecht zijn wel gasthuisrekeningen uit de jaren rond 1500 bewaard gebleven, maar die zwijgen over 'pokken', een pokmeester of een pokhuis.⁶⁷ Voor Amsterdam heeft Van der Valk ondanks pogingen daartoe geen vroege vermeldingen van syfilis kunnen vinden.⁶⁸ Ook uit de andere Hollandse steden dateren de eerste vermeldingen van syfilis van decennia na de uitbraak van de ziekte, voor Gouda bijvoorbeeld uit 1538.⁶⁹

De rekeningen van het St. Catharinagasthuis maken het mogelijk de aanwezigheid van syfilis in Leiden te traceren. Het voorkomen van syfilis buiten het Catharinagasthuis onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Het voorkomen van syfilis onder vermogende Leidenaren, een groep die relatief veel reisde en daardoor een verhoogde kans had met syfilis in contact te komen, blijft daardoor buiten beeld. Het is echter niet uit te sluiten dat in verhouding veel lijders aan deze ziekte in het gasthuis terecht kwamen vanwege het nieuwe en uitzonderlijke karakter van de ziekte, de ingrijpende therapie en concentratie van expertise bij het gasthuis. De vragen waarop we een antwoord zoeken zijn: hoe ernstig was syfilis in die beginjaren? Trof syfilis inderdaad grote groepen mensen en zorgde de ziekte voor grote sterfte? Maar vooral: hoe ving de stedelijke gezondheidszorg de komst van zo'n nieuwe, ernstige ziekte op? We kijken eerst in detail naar de gebeurtenissen van de eerste 15 à 20 jaar in Leiden en daarna in grote lijnen naar het vervolg van de zestiende eeuw.

In de gasthuisrekening over het boekjaar februari 1497-februari 1498 verantwoordde het Catharinagasthuis vijf maal een uitgave van 5 stuivers bestemd voor

‘twee vrouwen opt Zant van die pock’.⁷⁰ Dit is een zekere verwijzing naar syfilis, want ook later werd de ziekte in Leiden, net als elders, *pokken* genoemd. De herhaling van de betalingen maakt het aannemelijk dat de vrouwen al in de loop van 1497 behandeld werden. De straat ‘t Zant, de huidige Oude Varkenmarkt, lag in een belangrijke Leidse hoerenbuurt van die dagen.⁷¹ Het is goed denkbaar dat syfilis juist via besmette prostituees of hun klanten de stad is binnengekomen. Eenmaal besmet, zullen prostituees aan een snelle verspreiding in de stad hebben bijgedragen. In 1497 waren er dus ten minste twee gevallen van syfilis in Leiden en de lijders daaraan lagen niet in het gasthuis. Het jaar 1497 voor de eerste slachtoffers van deze ziekte in Leiden sluit goed aan bij de theorie dat syfilis in 1496 de Nederlanden bereikte.⁷²

Pokmoeder, pokmeester, pokhuis

Al in het volgende rekeningjaar (februari 1498-februari 1499) nam het Catharina-gasthuis *Stijntgen* in dienst als ‘onse pockmoer’.⁷³ Stijntgen maakte, in ieder geval vanaf St. Michielsdag (29 september) 1498, kosten voor de behandeling of verzorging van ten minste 30 syfilispatiënten. De kosten bedroegen één gulden (= 20 stuivers) per zieke. Het volgende jaar nam het gasthuis 23 zieken op (9 mannen, 12 vrouwen, 2 onbekend). De kosten bedroegen 20 stuivers, een enkele keer 25 of 26 stuivers per persoon.⁷⁴ In 1500/01 werden 22 personen (10 mannen, 12 vrouwen) tegen de pokken behandeld, ook nu weer – op een enkele uitzondering na – voor 20 stuivers per persoon.⁷⁵ In 1501/02 ontving pokmoeder Stijn twee keer 20 stuivers en kreeg pokmeester Claes voor de behandeling van tien poklijders 28 stuivers per persoon.⁷⁶ In totaal werden dat jaar dus 12 personen behandeld. In 1502/03 vonden in het gasthuis 15 behandelingen plaats.⁷⁷ In 1505/06 was *Neeltgen die pocmoer* tot mei 1505 in dienst en daarna Dieuwer Reijersdr, die met ingang van die maand werd aangesteld in het pokhuis.⁷⁸ De aanstelling van Dieuwer werd met een jaar verlengd, en bovendien werd met ingang van 1 november 1505 een tweede kracht, Lijsbet Symonsdr, voor een half jaar in het pokhuis aangenomen.⁷⁹ De aantallen behandelde poklijders zijn in deze jaren niet meer te reconstrueren, maar het aanstellen van een tweede kracht maakt duidelijk dat de werklast in het pokhuis zeker niet was afgenomen. In het pestjaar 1509 stelde het gasthuis Katrijn, de weduwe van Claes Hugenz, voor één jaar aan in het ‘pockhuys of pestelensyhuys’.⁸⁰ Zij werkte ook in 1511/12 ‘int pochhuys of pestelencyhuys’, met een salaris van 12 pond Hollands⁸¹ en wat kleding. Bovendien verdiende een zekere *Fije in het pokhuis* 8 pond Hollands per jaar.⁸² In 1512/13 werkte Katrijn ‘int pochuis’ en in mei 1513 kwam Alijt Jansdr ‘int pockhuis’ werken.⁸³ In 1514/15 was er weer een andere pokmoeder, Dieuwer Dirksdr.⁸⁴

Inmiddels waren er bijna twintig jaren verstreken na het opduiken van de syfilis in de Leidse straat ‘t Zant. Het gasthuis had een pokmoeder aangesteld en maakte die functie permanent, zoals uit de opeenvolgende benoemingen van pokmoeders

in deze jaren blijkt. De pokmoeder had zo nu en dan assistentie en stak, in ieder geval tijdens pestepidemieën, zelf een handje toe in het pesthuis. Ook later, toen syfilis minder virulent werd, bleef het gasthuis een pokmoeder aanstellen.

De geneeskundige behandeling van syfilispatiënten was al snel in handen van een 'pokmeester', een chirurgijn met kennis van de behandeling van syfilis. In het boekjaar 1498/99 was *meester Mathijs onse pokmeester* in het Catharinagasthuis actief. Hij zal dus ongeveer tegelijkertijd met pokmoeder Stijntgen zijn aangesteld. Pokmeester Mathijs haalde bij *Joost de apotheker* (Joost Heinricxz) zalf en olie, voor in totaal 12 gulden en 55 stuivers. In dit boekjaar verantwoordde het gasthuis temidden van de aankoop van allerhande kruiden en specerijen ook *quycsalver*.⁸⁵ Die zalf moet kwikzalf zijn geweest. Het uitwendig aanbrengen van kwikzalf was de belangrijkste en vanaf het begin gebruikte therapie tegen syfilis. Deze behandeling met kwikzalf (de 'smeerkuur') leidde tot overmatig zweten, maar vooral tot een overvloedige speekselproductie. In 1501/02 ontving de Leidse pokmeester negen stuivers voor het zetten van drie klysmas.⁸⁶ Dit purgeren was ter voorbereiding ('reinigen') van de patiënten op de smeerkuur. Na ongeveer 1510 kwam in Europa als tweede belangrijke therapie tegen syfilis het drinken van afkooksels van *guaiac*-hout op, een houtsoort uit Amerika. Het voornaamste effect van *guaiac*-hout, later pokhout genoemd, was het bevorderen van de zweetproductie, waaraan een heilzame werking werd toegeschreven.⁸⁷ Het gebruik van *guaiac*-hout is in Leiden in de jaren zestig van de zestiende eeuw voor het eerst gedocumenteerd.⁸⁸ Vooral de kwikkuur was een zeer belastende behandeling, die door haar ingrijpende karakter heeft bijgedragen aan het afschuwwekkende karakter van syfilis.

Meester Mathijs ontving in september 1498, 13 gulden en 2 stuivers salaris en bovendien werden dat jaar 45 stuivers 'noch int leste vereffend'.⁸⁹ Aangezien de volgende twee gasthuisrekeningen zwijgen over het optreden van een pokmeester, moet de formulering 'noch int leste vereffend' slaan op een eindafrekening met meester Mathijs. Pokmeesters waren in de beginjaren van de syfilis vaak chirurgijns die in andere streken al ervaring hadden opgedaan met de toen gebruikelijke behandeling van deze ziekte. De *Divisiechroniek* noemt het ontbreken van kennis bij inheemse chirurgijns en vermeldt de komst van Spaanse en andere buitenlandse meesters, 'die hulpe de luyden datter so vele niet en storven'.⁹⁰ In de lijsten van de vermogensbelasting die rond 1500 in Leiden werd geheven staat geen meester Mathijs. Dit alles bij elkaar maakt aannemelijk dat de eerste pokmeester van buiten de stad afkomstig was én dat hij Leiden weer snel verliet.⁹¹ Wellicht kan een ander voorbeeld worden gevonden in Haarlem. De pokmeester die daar tot 1508 werkte, heette *Jan Bonifoy*. Dat suggereert op z'n minst een Franstalige, dus buitenlandse herkomst. Dat zou kunnen betekenen dat rond 1500 in Haarlem een buitenlandse chirurgijn als pokmeester optrad.

Twee (rekening)jaren later, in 1501/02, was *meester Claes* belast met de behandeling van de pokzieken, en waren de behandelkosten gestegen tot 28 stuivers per per-

soon.⁹² Het gasthuis betaalde die kosten rechtstreeks aan meester Claes. In 1502/03 behandelde meester Claes 15 patiënten, voor 20 stuivers per behandeling (één keer 28 stuivers), van wie er negen genezen werden verklaard en vijf overleden.⁹³ Ook meester Claes bleef niet lang in functie. Op 2 april 1503 kreeg hij ontslag en ontving, toen het gasthuis 'in goede gemoede' van hem scheidde, vier gulden en zeven stuivers.⁹⁴ In zijn plaats nam *meester Henric de barbier* de behandeling van syfilislijders op zich. Deze chirurgijn moet meester Heijnrick Harmansz zijn, de Leidse stadschirurgijn van dat moment.⁹⁵ Hij maakte de rest van het jaar meteen al voor 56 stuivers kosten aan zelf en andere medicijnen.

Nu de behandeling onder de stadschirurgijn was gebracht, verantwoordden de gasthuisrekeningen geen aparte uitgaven voor een pokmeester meer. Meester Claes verdween na zijn ontslag echter niet uit de stad, en zelfs niet uit het gasthuis. In 1505/06 kreeg *meester Claes barbier pocmeester* een honorarium voor het scheren van de oude mannen in het gasthuis. De betaling staat genoteerd in een rubriek waarin de kosten voor de schoutsknechten (die toezagen op de orde in het passantenverblijf van het gasthuis) en de pokmeester werden geregistreerd.⁹⁶ Het jaar daarop ontving meester Claes barbier weer loon voor scheren en in 1507/08 vermeldde deze rubriek voor het laatst een betaling, zonder de barbier in kwestie te noemen.⁹⁷ Dat meester Claes nog enkele jaren de mannen in het gasthuis mocht komen scheren, maakte waarschijnlijk deel uit van wat we tegenwoordig een afvloeiingsregeling zouden noemen. Het maakt aannemelijk dat meester Claes in Leiden woonde. Een chirurgijn van die naam komt inderdaad in het eerste decennium van de zestiende eeuw in Leiden voor.⁹⁸ De behandeling van de syfilispatiënten in het gasthuis maakte dus vanaf het voorjaar van 1503 deel uit van het takenpakket van de stadschirurgijn. Meester Claes was de laatste chirurgijn die pokmeester werd genoemd. In het vervolg van de zestiende eeuw is er geen vermelding van pokmeesters in Leiden te vinden. Wel werkte in 1544 een *meesterse* (vrouwelijke genezer) in de stad, Marijtgen, van wie werd beweerd dat zij 'meestresse vande pocken' was.⁹⁹ Een *meesterse* was geen verzorgster of verpleegster, maar behandelde zieken.¹⁰⁰ Marijtgen behandelde dus syfilislijders.

De Leidse situatie lijkt daarmee op die in Delft en wijkt af van bijvoorbeeld Amsterdam, waar pokmeesters een zichtbare positie op de medische markt innamen. In Delft traden in het midden van de zestiende eeuw de twee gasthuischirurgijns op als specialisten in het genezen van syfilis. In het Delftse gasthuis schijnen geen aparte pokmeesters gewerkt te hebben.¹⁰¹ De Amsterdamse gildebrieff van de chirurgijns uit 1552 onderscheidde pokmeesters als aparte categorie gespecialiseerde chirurgijns in de stad, net als bijvoorbeeld steensnijders en kankermeesters. Pokmeesters moesten, volgens de Amsterdamse regels, een bekwaamheidsproef afleggen en aangeven welke behandeling zij gebruikten tegen syfilis.¹⁰²

Pas tegen het einde van de zestiende eeuw nam het Leidse stadsbestuur de behandeling van syfilispatiënten met zoveel woorden in de taakopdracht van de

stadschirurgijn op. Op 10 juli 1583 stelde de stad voor het eerst een pestmeester aan en regelde bij die gelegenheid de werkzaamheden van pestmeester en stadschirurgijn. Stadschirurgijn Jan Symonsz kreeg de opdracht de poklijders in het pokhuis te bezoeken en behandelen.¹⁰³ Aan de pestmeester werd de zorg voor pestzieken en voor lijders aan het ‘rode melisoen’ (dysenterie) opgedragen. Syfilis werd in 1583 niet (meer) als een bijzonder besmettelijke ziekte ervaren, die om die reden thuishoorde in het pakket van de pestmeester.

De komst van de syfilis leidde tot het inrichten of bouwen van een ‘pokhuis’, een ruimte voor de behandeling van de syfilislijders, op het complex van het Catharinagasthuis. Tot dan toe waren er ziekenzalen voor mannen en voor vrouwen in het gasthuis en voor de behandeling van pestlijders was er een aparte ruimte. Dit was het in 1458/59 voor het eerst in de gasthuisrekeningen genoemde pesthuis.¹⁰⁴ De eerste vermeldingen van een speciale ruimte voor de behandeling van syfilislijders komen uit 1505/06, toen het gasthuis kosten maakte voor het bouwen van een zolder op het pokhuis, en in 1509/10, toen aan de ramen en het dak van het pokhuis werd gewerkt.¹⁰⁵ In oktober 1512 nam het Leidse weeshuis een kind op dat in het pokhuis was geboren. Het was waarschijnlijk geen toeval dat het kind Job werd genoemd, want ‘Sint Jobsziekte’ was één van de vroege benamingen van syfilis.¹⁰⁶

Leiden was vroeg met de bouw van een pokhuis, maar het was waarschijnlijk niet het eerste pokhuis in deze streken. In de stad Utrecht werd in 1504, misschien nog iets eerder, het *St. Jobsgasthuis* gebouwd. Dit Utrechtse gasthuis was bestemd voor ‘arme pelgrims van Sunte Job die godbetert nu veel inder tyt zyn’.¹⁰⁷ Utrecht ging met het oprichten van een zelfstandige instelling voor de behandeling van lijders aan syfilis nog een stap verder dan het inrichten van een pokhuis bij of in een bestaand gasthuis. In Delft werd weer anders gehandeld. In 1536 brandde het gasthuis af, tijdens de stadsbrand die een groot deel van Delft verwoestte. Na de brand werden de gebouwen van het gasthuis weer opgebouwd, ‘mit noch meer nyeuwe logissemerten voir den siecken mitte spaense pocken besmet’.¹⁰⁸ Pas na de brand werd er dus een afzonderlijk pokhuis bij het gasthuis gebouwd. In de Delftse behandelkamer, de ‘smeerkamer’, werden tien personen tegelijk opgenomen voor een kuur.¹⁰⁹ De gang van zaken in Delft laat zien dat gasthuizen ook na de virulente periode van syfilis overgingen tot het bouwen van afzonderlijke ruimten. Het Haarlemse St. Elisabethgasthuis had ca. 1560 een gemeenschappelijk pok- en pesthuis binnen haar muren.¹¹⁰

In 1526 kocht Leiden het net buiten de stadsmuren gelegen klooster Lopsen, dat werd ingericht als gasthuis. Het pesthuis werd van het gasthuiscomplex op de Breestraat naar Lopsen overgebracht.¹¹¹ Het pokhuis bleef op het oude terrein gevestigd, want enige verwijzing naar syfilislijders in Lopsen ontbreekt. Ook later, bij de fusies van en nieuwbouw voor de Leidse gasthuizen op het eind van de zestiende eeuw, bleef het pokhuis gevestigd op het terrein van het Catharinagasthuis.

Het Catharinagasthuis registreerde dat het in 1499/00 twee stuivers had gegeven aan een 'pockman', een lijder aan syfilis.¹¹² Het gasthuis gaf hem, zoals ook met andere (herstellende) zieken van elders gebeurde, wat geld en stuurde hem weer de weg op. Ook kregen patiënten die werden ontslagen wel geld mee om verder te reizen. Het waren mensen van buiten de stad, die een beroep deden op de Leidse gezondheidszorg. Elders was dat niet anders. Zo werden rond 1550 in Delft veel mensen van buiten de stad in het gasthuis voor syfilis behandeld.¹¹³

De beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog brachten veel vreemde soldaten in de stad Leiden, die in geval van ziekte of verwonding verzorging nodig hadden. Onder hen waren ook lijders aan syfilis, zoals de Engelse soldaat die in oktober 1574 in het pokhuis lag.¹¹⁴ Het aantal syfilislijders van buiten Leiden was in die beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog zo groot dat het stadsbestuur op 26 mei 1583 bepaalde dat voortaan alleen poorters en overige inwoners van Leiden welkom waren in het pokhuis.¹¹⁵ Inderdaad was daar alle reden voor. Enkele jaren eerder, in 1581, lagen er zeven vrouwen in het pokhuis op het complex van het Catharinagasthuis. Eén van hen was 'een weeskint' zonder verdere aanduidingen, maar bij alle andere vrouwen staat een herkomst van buiten Leiden en wel Gorkum, Oudewater, Keulen, Antwerpen, Walcheren en een plaats bij Leuven.¹¹⁶ Wellicht waren hier inwoners van Leiden bij, van wie de geboorteplaats werd opgegeven, maar het is waarschijnlijker dat een aantal van hen van buiten de stad kwam. Het is te begrijpen dat het stadsbestuur deze last niet langer wenste te dragen.

Dat de soep niet altijd zo heet werd gegeten, blijkt uit aparte betalingen van het stadsbestuur aan de stadschirurgijn. Zo kreeg hij in 1588 tien gulden van de burgemeesters voor het genezen van een met syfilis besmet meisje uit Amsterdam, dat naar Leiden was gebracht en op de Vismarkt was neergelegd. De burgemeesters hadden haar 'uit mededogen' naar het gasthuis laten brengen en waren bereid haar behandeling te betalen.¹¹⁷ Mogelijk speelden hier ook openbare ordebelangen mee. De Vismarkt lag midden in het centrum van Leiden. Alleen daardoor al kon het bestuur niet tolereren dat op die plek een ernstig ziek meisje op straat lag. Bij een andere gelegenheid kreeg de stadschirurgijn ruim vijf gulden vanwege een poklijder van buiten die op verzoek van de burgemeesters in het pokhuis was opgenomen.¹¹⁸ In 1591 kreeg Jan Symonsz van het gasthuis buiten zijn normale salaris om 28 gulden voor het behandelen van vreemde poklijders.¹¹⁹ In 1593 betaalde de stad een extra bedrag voor het behandelen van in totaal zeven soldaten met syfilis.¹²⁰ De behandeling van syfilislijders was later onderwerp van afspraken tussen stadsbesturen. In het begin van de zeventiende eeuw had Leiden contracten met Antwerpen, Utrecht, Middelburg en Schiedam om syfilislijders op te nemen.¹²¹

De Engelse zweetziekte¹²²

Op 16 augustus 1530 vroegen enkele ‘medicijnen’ het Leidse stadsbestuur om vrijstelling van accijnzen. Deze geneesheren betoogden dat zij tijdens het heersen van de ‘zweetziekte’ veel werk hadden verzet.¹²³ En zij niet alleen. Chirurgijn Govert Jansz ging in juni 1530 achter een niet-betaalde rekening aan. Hij had Willem Jacopsz ‘inde zwetende ziekte’ behandeld, maar zijn loon nog niet ontvangen. Ruim een jaar later, in december 1531, vorderde een andere chirurgijn, meester Wouter Henriksz, zijn arbeidsloon van Katrijn Jansdr, omdat hij haar man ‘gemeestert heeft vande nuwe ziekte’.¹²⁴ Wat was die ‘zweetziekte’ en was die identiek aan ‘de nieuwe ziekte’ waar chirurgijn Wouter Hendriksz over sprak?

De aandoening waar deze ‘medicijnen’ en chirurgijns hun handen vol aan hadden gehad, was de Engelse zweetziekte die Leiden in het najaar van 1529 trof. De ziekte heette niet toevallig ‘Engelse’ zweetziekte. Engeland werd door epidemieën van de *sweating sickness* getroffen in 1485, 1508, 1517, 1528 en 1551, waarna de ziekte niet meer is voorgekomen.¹²⁵ Eén keer maakte de zweetziekte de sprong van Engeland naar het continent. Eind juli 1529 bereikte de infectieziekte via Hamburg het vasteland, waarna geheel Noordwest-Europa, van Scandinavië tot de Elzas, in hoog tempo door de ziekte werd getroffen. De Nederlanden waren van eind september tot begin oktober 1529 aan de beurt.¹²⁶ In Amsterdam brak de zweetziekte op 27 september uit, nadat op 16 september een processie was gehouden om bescherming tegen de naderende zweetziekte af te smeken. De epidemie duurde in Amsterdam vijf dagen. Het Haarlemse stadsbestuur vaardigde op 26 september een keur uit om te vasten, te bidden en een processie te houden met het oog op de ‘pestelentiale en andere nieuwe siekten ende plaegen’. Op 1 oktober werd in Haarlem gesproken over een processie tegen de ‘nieuwe siekte’.¹²⁷ Mr. Arnoult Sandelij, de griffier van het Hof van Holland in Den Haag, de hoogste rechtbank in het gewest, noteerde dat de zweetziekte eerst heerste in Gorkum, Utrecht en Dordrecht en daarna ongeveer tegelijkertijd uitbrak in Den Haag, Amsterdam, Delft, Rotterdam, Leiden en Haarlem. In elke stad waren – aldus Sandelij – zeer veel mensen ziek geworden en ook wel gestorven, zij het in de ene stad meer dan in de andere.¹²⁸

De zweetziekte had een korte, heftige verschijningsvorm. Een stad of landstreek werd plotseling getroffen en na enkele dagen, hoogstens enkele weken, was de zweetziekte op die plaats uitgewoed. De ziekteverschijnselen waren hoge koorts, ademnood en, vandaar de naam, overvloedig zweten. De ziekte kon heel snel tot de dood leiden, maar wie na 24 uur nog leefde, werd geacht buiten gevaar te zijn. Het viel tijdgenoten op dat sterke, rijke mannen werden getroffen en dat vrouwen en kinderen naar verhouding gespaard bleven.¹²⁹ Met welke ziekte we de zweetziekte moeten identificeren is geen uitgemaakte zaak. Het was mogelijk een vorm van influenza, maar ook het *hantavirus* staat in de beklaagdenbank.¹³⁰

Hoewel het aantal slachtoffers plaatselijk sterk kon verschillen, wijst het algemene beeld op een forse sterfte. Hecker vermeldt voor Hamburg ongeveer 1100 en voor Antwerpen 400 à 500 doden in enkele dagen. Maar in Straatsburg was er ondanks een groot aantal zieken slechts een geringe sterfte.¹³¹ De vijf uitbraken van de zweetziekte in Engeland zijn het beste onderzocht. Slack constateerde dat de zweetziekte weliswaar in korte tijd veel slachtoffers kon maken, maar dat de ziekte de sterftecijfers op jaarbasis niet sterk beïnvloedde. Slack ontdekte dat in jaren met grote sterfte behalve de zweetziekte ook pest heerste. De pieksterfte was in die jaren dus niet alleen aan de zweetziekte te wijten.¹³² Afgezien van het dodental hebben de grote aantallen zieken ook bijgedragen aan de indruk die de zweetziekte maakte.

Ook Leiden ontsprong de dans niet. Het *aflezingboek* doet daar verslag van.¹³³ In de nazomer van 1529 bereikten berichten de stad dat in het oosten, in het bijzonder in Hamburg, een zeer gevaarlijke nieuwe ziekte heerste, 'die engelsche zweete'. Deze ziekte verliep zo snel dat de priesters geen tijd hadden de zieken van de sacramenten te voorzien. Via Gelderland, Overijssel en de stad en het platteland van Utrecht had de plaag Amsterdam en Dordrecht bereikt en naderde nu Leiden. Het *aflezingboek* stelde dat de zweetziekte het gevolg van een zondige levenswijze was en dus zeer gevaarlijk voor degenen die een werelds leven leidden. Het was nodig dat men zich 'verootmoedigde en leefde zoals men wilde sterven'. Men moest de raad opvolgen van de geestelijken die op woensdag 29 september 1529 in Leiden hadden gepreekt en hadden gewezen op de menselijke tekortkomingen en zonden die de plaag veroorzaakten. Het *aflezingboek* noemde als enige remedie tegen de ziekte het opvolgen van de 'raad' uit een boekje dat in Antwerpen was gedrukt, zonder de inhoud van dat boekje te noemen.¹³⁴

Op donderdag 30 september 1529 vaardigde het stadsbestuur samen met de pastoors van de drie Leidse parochies voor de volgende dag een algemene processie met het Heilig Sacrament uit, met als doel God te verzoeken de stad te sparen. De broederschappen moesten met toortsen in de processie verschijnen en de inwoners van Leiden werd aangeraden te gaan biechten. Ook werden drie vastendagen afgekondigd. Ten slotte bepaalde het stadsbestuur dat zondag 3 oktober zou worden gevierd alsof het Pasen was (met biecht en communie) en dat de markt werd afgelast.¹³⁵ Over de daadwerkelijke epidemie zwijgt het *aflezingboek*, maar kort na het nemen van de maatregelen op 30 september moet de ziekte Leiden hebben bereikt. Op 4 oktober 1529, de naamdag van St. Franciscus, schonk het stadsbestuur aan de Minderbroeders geld voor een maaltijd. Dat was een oude gewoonte, maar nu merkte de opsteller van de stadsrekening op dat de Minderbroeders veel gepredikt en de biecht gehoord hadden in deze 'tegenwoerdige ziekelijke tijd'.¹³⁶ De inwoners van Leiden hadden de raad van het bestuur om te gaan biechten dus opgevolgd. 4 oktober 1529 moet midden in de epidemie geweest zijn, want al op 9 oktober constateerde het stadsbestuur dat de epidemie zo goed als over was. God had zich, aldus het *aflezingboek*, dankzij de vurige devotie en gebeden van

goede lieden barmhartig getoond. Op zondag 10 oktober trok na de hoogmis een algemene processie door de stad om God voor het einde van de plaag te danken.¹³⁷ De epidemie had in Leiden dus niet langer dan een week geduurd. Een bevestiging van het beeld dat een epidemie van de zweetziekte maar kort duurde.

Mortaliteitscrises in Leiden

We komen nu toe aan de uitkomsten van het onderzoek naar de mortaliteitscrises. Tabel 2.1 laat zien in welke jaren de sterfte in de stad ten minste 20% of ten minste 50% uitkwam boven het negenjaars voortschrijdend gemiddelde (de 'trend') van verschillende reeksen die de sterfte in de stad weerspiegelen. Ook geeft de tabel de (mogelijke) oorzaken aan van die mortaliteitscrises. De tabel vat de resultaten samen van de in de grafieken 2.1-2.5 gepresenteerde gegevens en de analyse van de jaren met pieksterfte in bijlage 1.

In de grafieken is steeds een lijn 'Mc' opgenomen. Deze lijn geeft het negenjaars voortschrijdend gemiddelde-plus-20% weer bij een aantal reeksen.¹³⁸ Alle waarden op of boven deze Mc-lijn voldoen dus aan het criterium voor een mortaliteitscrisis. Bij een aantal van die pieken staat in de grafiek een jaartal. Deze pieken met een jaartal zijn de 'ernstige mortaliteitscrises', jaren waarin de sterfte ten minste 50% hoger lag dan het negenjaars voortschrijdend gemiddelde.¹³⁹

Tabel 2.1 en de grafieken laten zien dat Leiden tussen 1395 en 1610, in 216 jaar, 39 keer werd getroffen door 'ongewone' sterfte, gedefinieerd als sterfte van 20% of meer boven de trend van de reeks in kwestie. Meerjarige perioden met pieksterfte, zoals de jaren 1492-1494 of 1524-1526, tellen daarbij als één crisis. Die 39 mortaliteitscrises besloegen in totaal 68 (31%) van de 216 jaar. Met andere woorden: volgens dit criterium kende Leiden grofweg een derde van de gehele onderzochte periode 'ongewone' sterfte. Een crisis met een afwijking van 50% of meer boven de trend kwam in totaal 28 keer voor, in de jaren 1399-1400, 1411, 1420, 1426-1427, 1433, 1439, 1450-1451, 1457, 1460, 1467, 1472, 1483-1484, 1492-1494, 1500, 1504, 1509, 1515, 1518, 1524, 1526, 1529, 1553, 1567, 1574, 1584, 1587, 1592, 1602-1604. Deze 28 zware mortaliteitscrises besloegen in totaal 36 (17%) van de 216 jaar.

De pest was bij zeker 18 van de 28 zware mortaliteitscrises de boosdoener. In 1529 heerste een andere acute infectieziekte: de Engelse zweetziekte. De ernst van die epidemie blijkt uit grafiek 2.2, waarop tussen de pieken van de pestjaren 1526 en 1538 de verhoogde sterfte in 1529 zichtbaar is. De sterfte in 1529 mag niet uitsluitend aan de zweetziekte worden toegerekend, omdat Leiden in de zomer van 1529 al was getroffen door een koortsige ziekte met sterfgevallen onder zwangere vrouwen en kraamvrouwen. Deze laatste sterfgevallen maakten een onbekend, maar ondergeschikt deel van de piek uit.¹⁴⁰ In 1587 heerste op grote schaal het *rode melisoen* (dysenterie).¹⁴¹ Zweet-

TABEL 2.1 Mortaliteitscrises in Leiden, 1395-1610

Crisis met $\geq 20\%$ afwijking trend	Crisis met $\geq 50\%$ afwijking trend	Duurtejaren	Oorzaak mortali- teitscrisis van $\geq 50\%$	Crisis met $\geq 20\%$ afwijking trend	Crisis met $\geq 50\%$ afwijking trend	Duurtejaren	Oorzaak mortali- teitscrisis van $\geq 50\%$
1399-1400	1399-1400		Pest	1509-1510	1509		Pest
1405				1514-1520	1515		Pest
1409		1409		1514-1520	1518		Pest
1411	1411		Pest			1519-1522	
1415				1524-1526	1524		Onbekend
		1416-1417		1524-1526	1526		Pest
1419-1420	1420		Pest			1527	
		1421		1529	1529		Zweetziekte
1425-1427	1426-1427	1427-1428	Pest			Begin jaren 1530	
1432-1433	1433		Onbekend	1538-1540			
1439	1439	1437-1439	Pest			1545	
		1447				1547-1552	
1449-1451	1450-1451		Pest	1553-1554	1553	1554-1557	Hongersnood (?)
1457	1457	1457	Pest	1557-1559			
1460	1460	1460	Pest	1562			
1467	1467		Pest			1565	
1472	1472		Onbekend	1567-1568	1567	1567	Pest
1477						1569-1573	
1481		1481-1483		1574	1574	1574 (<i>beleg</i>)	Pest, honger, oorlog
1483-1484	1483-1484	1481-1483	Pest	1577			
1486				1583-1584	1584		Onbekend
1492-1494	1492-1494	1491-1493	Pest	1587	1587	1587-1588	Rode melisoen
1500	1500		Onbekend/syfilis (?)	1592	1592		Onbekend
		1502, 'begin-ja- ren' 16e eeuw		1599		Tweede helft jaren negentig	
1504-1505	1504		Onbekend/syfilis (?)	1602-1604	1602-1604		Pest
1507				1606			

ziekte (1529) en *rode melisoen* (1587) brengen het getal op ten minste 20 door acute infectieziekten veroorzaakte sterftecrises.

De ernst van de syfilisepidemie die rond 1500 heerste is moeilijker in te schatten. De laatste ernstige mortaliteitscrisis in de stad vóór de eerste gevallen van syfilis was de epidemie uit de jaren 1492-1494, die zonder voorbehoud toegeschreven kan worden aan pest.¹⁴² Tijdens de volgende sterftegolf (zie de grafieken 2.1, 2.2, 2.4), in 1500, heerste er syfilis in Leiden. In bijlage 1 zullen we concluderen dat het niet uitgesloten is dat syfilis de mortaliteitscrises van de jaren 1500 en 1504 (deels) veroorzaakte.¹⁴³ De aanwijzingen zijn echter niet bijzonder sterk en met name voor 1500 niet eenduidig. Deze conclusie geldt voor de stad in haar geheel. Op het niveau van het individu is de conclusie helder. Als we de vijf doden op de 15 syfilislijders die het gasthuis in 1502/03 opnam als een algemene maat van de sterftekans mogen zien, dan overleed in die beginperiode één op de drie syfilislijders. Dat bevestigt de opvatting van tijdgenoten dat een besmetting met syfilis vaak fataal verliep. Ook als de algemene sterfte in de stad niet (voor een deel) werd veroorzaakt door syfilis, dan nog was de kans op overlijden voor de betrokken groep zieken zeer reëel. We kunnen dus noch bewijzen, noch uitsluiten dat de mortaliteitscrisis van 1500, en mogelijk ook die van 1504, door syfilis werd veroorzaakt. Als dat wel zo was, dan brengt dat het aantal door infectieziekten veroorzaakte ernstige sterftegolven op ten minste 21 of 22.

Hongersnood lijkt als zelfstandige verklaring voor mortaliteitscrises niet over sterke papieren te beschikken. Duurtejaren hebben als verklaring vooral een subsidiair karakter. Als er geen ziekte of eventueel krijgsgeweld aantoonbaar is en een sterftepiek ligt in een duurtejaar, dan mag niet uitgesloten worden dat honger de pieksterfte veroorzaakte. Dat leidde in bijlage 1 tot het aanwijzen van hongersnood als mogelijke oorzaak voor de zware sterfte in 1553. In 1574 was honger één van de oorzaken van een gemengde crisis tijdens het beleg van Leiden waarin pest, honger én oorlogshandelingen onontwarbaar waren verknoopt, maar met de pest als voornaamste doodsoorzaak.¹⁴⁴ Er waren ook duurtejaren zonder verhoogde sterfte in de stad. Dat was zo in de 'niet-zware' duurtejaren 1421, 1447, 1527 en in de als zwaar gekwalificeerde duurtejaren 1547-1552, 1554-1557 en 1569-1573. Ook in de tweede helft van de jaren negentig van de zestiende eeuw vielen duurte en pieksterfte niet samen. Het voorkomen van (zware) duurtejaren zonder pieksterfte draagt eraan bij honger als autonome oorzaak van pieksterfte te nuanceren. Er werd wel degelijk honger in de stad geleden, maar dat leidde niet tot extreme sterfte.

Een vergelijking van de jaren met ernstige duurtecrises met die waarin een zware (pest)epidemie heerste, levert op dat de drie zware duurtecrises in de vijftiende eeuw alle drie onmiddellijk werden gevolgd of (deels) overlapt door een zware, enkele keren meerjarige, pestepidemie. De duurte van 1437-1439 door de epidemie van 1439, de duurte van 1481-1483 door de pest in 1483-1484 en de laatste (1491-1493) door de epidemie van 1492-1494. Daarna wordt het beeld minder duidelijk. De ernstige

duurtejaren van 1519-1522 lagen in tussen de zware mortaliteitscrises van 1518 (pest-epidemie) en 1524 (onbekende oorzaak). Precies tussen de duurteperioden 1547-1552 en 1554-1557 lag de sterftepiek van 1553, waarvoor we in bijlage 1 een hongersnood als mogelijke verklaring suggereren. De duurtejaren 1569-1573 werden voorafgegaan en gevolgd door een zware epidemie in 1567 (met uitloop in 1568) respectievelijk 1574. Over het geheel genomen lijkt een hongersnood het uitbreken van pest begunstigd te hebben.

Oorlogshandelingen waren als zelfstandige oorzaak van pieksterfte verwaarloosbaar. Ook bij het langdurige beleg in 1573-1574 vormden slachtoffers van militair geweld zeker niet het grootste deel van de pieksterfte. De belegering van Leiden in 1420 speelde geen rol in de pieksterfte van dat jaar, die pas begon nadat het beleg was opgeheven. De veel kleinschaliger conflicten binnen de stad in 1445 en 1481, onderdeel van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, liepen niet uit op gevechten met veel doden en gewonden.¹⁴⁵ Zeven zware mortaliteitscrises (50% of meer boven de trend) blijven zonder verklaring: 1433, 1472, 1500 (syfilis?), 1504 (syfilis?), 1524, 1584 en 1592. In deze jaren is noch pest, noch hongersnood of oorlog aantoonbaar.

Reactie van de stedelijke samenleving

Hoe ernstig werd het leven in de stad ontregeld door de steeds terugkerende mortaliteitscrises, met als belangrijkste de pestepidemieën die in de meeste gevallen de oorzaak waren van de pieksterfte? De zorg voor pestzieken komt elders in dit boek aan de orde, bij de bespreking van het Leidse pesthuis en andere opvang voor pestzieken en de aanstelling van stedelijk personeel met een speciale opdracht voor de pestzorg. Hier kijken we naar de pestordonnanties en de overtreding daarvan, en de invloed van de pestepidemieën op het handelen van het stadsbestuur en de bevolking.

De stedelijke overheid droeg met regelgeving, het bestuurlijke instrument bij uitstek, aan de strijd tegen de pest bij. Ordonnanties met maatregelen tegen de pest kenden in Holland (en de andere delen van de Nederlanden) een grote overeenkomst. Zij streefden twee doelen na: preventie en isolatie. De preventie had tot doel te vermijden dat de pest de stad bereikte, bijvoorbeeld door de invoer van in de ogen van de tijdgenoot gevaarlijke stoffen te verbieden zoals bepaalde vruchten. Maar de ordonnances waren vooral gericht op isolatie, op het afzonderen van pestlijders tijdens een epidemie en het duidelijk markeren van huizen waar pest heerste.¹⁴⁶ Het Leidse *aflezingboek* vat in 1526 de ratio achter de ordonnances puntig samen: '*ende dat om de zelve ziekte te ontgaen geen beter remedie en is dan te schuwen*'.¹⁴⁷

Het Leidse stadsbestuur kondigde een pestordonnantie af als er daadwerkelijk pest was geconstateerd. De regels golden in tegenstelling tot de normale stedelijke wetgeving alleen voor de periode dat zij van toepassing werden verklaard.¹⁴⁸ De Leidse

pestordonnanties werden niet opgenomen in de keurboeken. Tot het begin van de zestiende eeuw bieden de *correctieboeken*, waarin strafrechtelijke veroordelingen werden genoteerd, indirect zicht op de regelgeving waarmee men het verspreiden van de pest probeerde tegen te gaan.¹⁴⁹ De reeks correctieboeken loopt vanaf 1434, maar de zware epidemieën van 1439 en 1450 hebben geen veroordelingen opgeleverd. De eerste overtredingen dateren uit 1467. Op 12 juni 1467 kondigde het stadsbestuur de pestordonnantie af.¹⁵⁰ Op 8 juli 1467 werd voller Jan Noeye bestraft omdat hij de regel had overtreden dat 'neeringe noch ambochte' gedaan mocht worden bij pest. Jan Andriesz kreeg straf omdat hij 'ter wercke' was gekomen, hoewel kinderen van hem aan de pest waren overleden.¹⁵¹ Deze twee veroordelingen geven ongetwijfeld een onvolledig beeld van de pestordonnantie. Het is aannemelijk dat er in 1467 al meer regels waren, in ieder geval de plicht om pesthuizen te markeren.

Tijdens de pestepidemie van 1483-1484 werden op 3 november 1483 zeven Leidenaren veroordeeld voor het overtreden van de geboden die een paar dagen daarvoor waren afgekondigd. Het ging om twee vergrijpen: aan huizen waar iemand aan de pest was overleden moest zes weken lang een strohoed van 'een vierendeel' breed opgehangen worden en mensen die aan pest hadden geleden moesten op straat een witte stok dragen, zodat iedereen op afstand kon blijven. De veroordeelden hadden pestzieken in huis gehad en deze regels niet nageleefd.¹⁵² Op 13 augustus 1484 volgden nog vijf strafzaken. Jacob Willem Beyersz had zijn vrouw aan de pest verloren, en was zelf hersteld van de pest. Hij was vaak zonder witte stok de straat opgegaan. Ook schrijnmaker Joost was zonder witte stok op straat en in de kerk geweest. Een vrouw had pestzieken gehuisvest in haar huis. Zij droeg slechts een kort stokje bij zich, dat zij onder haar kleding verborgen hield. De dochter van ketelboeter Govert hing dekens uit hun huis, waar de pest heerste, op een brug te luchten. Ex-pestpatiënte Machtelt was zonder een witte stok te dragen in de kerk geweest.¹⁵³ In al de veroordelingen tijdens de epidemie van 1483-1484 draaide het om het overtreden van het markeren van 'gevaarlijke' huizen en personen.

In het najaar van 1508 werd de pestordonnantie in het aflezingboek opgeschreven. De regeling bevatte vier bepalingen. De huizen waar pest heerste moesten worden aangegeven met een strohoed, van één el in 't rond en één arm dik. De strohoed moest blijven hangen tot zes weken na de dood of het herstel van de pestzieken. Herstellende pestzieken, hun huisgenoten en verplegers moesten, eveneens zes weken lang, een witte roede van één el dragen. Deze personen mochten niet komen in de drie parochiekerken of in de kapel van het klooster van de Witte Nonnen op het Rapenburg, behalve voor uitvaartdiensten. Rouwkleden die op een doodskist hadden gelegen, mochten niet in de kerk worden gebruikt. In plaats daarvan moest men andere kleden nemen. De sanctie op het overtreden van dit verbod was 12 weken verbanning uit Leiden en een straf door het gerecht. Een doorgehaalde bepaling in het aflezingboek verwees ongetwijfeld naar een gebruik uit die tijd: alleen de Cellebroe-

ders mogen tijdens deze ‘pestelencietijt’ de doden ter kerke dragen.¹⁵⁴ Op 7 april 1509 werden drie overtreders van het gebod een witte stok te dragen beboet.¹⁵⁵ Dit aantal van slechts drie overtredingen in dit zware pestjaar moet een kleine minderheid van het totale aantal inbreuken op de geboden zijn geweest. In april 1509 klaagde het gerecht dan ook over het slecht navolgen van de ordonnantie. Evenzeer kunnen we concluderen dat het stadsbestuur de pestordonnanties niet streng handhaafde.

Op 4 september 1515 vonden vier veroordelingen plaats. Eén overtreder had geen strohoed uitgehangen, twee anderen hadden zonder witte stok gelopen. Bewaarster Aechte Bontecrays had kleren uit het huis waar zij werkte meegenomen, had bovendien ontkend dat zij pestzieken had verpleegd en gezegd dat zij zou weigeren een witte stok te dragen.¹⁵⁶ Op 11 september 1518 vonden zes veroordelingen plaats wegens het open laten staan van een raam en van deuren in pesthuizen, ongeoorloofd kerkbezoek, het niet dragen van een witte stok en het verschijnen in een kerk zonder witte stok.¹⁵⁷ Op 16 september 1519 werd de weduwe van coman Dirck Pietersz veroordeeld, die het gebod had overtreden om een dode niet langer dan 36 uur in huis te houden.¹⁵⁸ Op 7 juli 1526 werden vier Leidenaren veroordeeld die woningen waar pest heerste niet gesloten hadden gehouden. Op 13 juli 1526 werd pestbewaarster Duyve Pietersdr veroordeeld die ‘onreinheden’ van de zieken in een stadsgracht had geworpen.¹⁵⁹

Op 19 juni 1538 werd Katrijn Jansdr beboet omdat zij haar overleden echtgenoot langer dan 36 uur in huis had gehouden. Zij bepleitte onschuld wegens onbekendheid met de regel en omdat haar echtgenoot niet aan de pest was gestorven.¹⁶⁰ Uit haar verweer en de mededeling van de rechter dat deze regel ‘onlangs gepubliceerd en afgelezen was’, terwijl dit gebod al eerder (in 1519) tot een veroordeling had geleid, blijkt dat dit een maatregel was in het kader van de pestbestrijding die steeds opnieuw tijdens epidemieën werd afgekondigd. Op 19 april 1539 volgde nog een veroordeling wegens overtreding van deze ‘36 uren’-regel.¹⁶¹ Hoewel de correctie- en aflezingboeken uit de hele zestiende eeuw bewaard zijn gebleven, bevatten zij na 1539 geen veroordelingen meer wegens overtredingen van de pestkeuren. Het is mogelijk dat het stadsbestuur die overtredingen ergens anders registreerde.¹⁶²

De jaren met veroordelingen wegens het overtreden van pestordonnanties zijn terug te vinden in het overzicht van jaren met pieksterfte in de stad. De correcties uit 1485 en 1539 zullen nagekomen zaken zijn, waarvan de overtredingen plaatsvonden tijdens de epidemieën van 1483-1484 respectievelijk 1538. Het verbod op winkel en werk uit 1467 heeft in latere jaren geen veroordelingen meer opgeleverd. Na 1467 ging het steeds om het isoleren van huizen met pestzieken en van personen. In 1603 verscheen de Leidse pestordonnantie voor de eerste maal in druk. Die ordonnantie bevatte 18 artikelen, over verschillende aspecten van de pestbestrijding.¹⁶³

We merkten al eerder op dat de frequente pestepidemieën weinig sporen hebben nagelaten in de administratie van het stedelijke bestuur, in het bijzonder de verslagen

van de vroedschapvergaderingen en de stadsrekeningen. Die constatering slaat zowel op het ontbreken van (de bestrijding van) pest als onderwerp van beraadslaging in de vroedschap, als op het ontbreken van invloed van de pestepidemieën op het besturen van de stad. Vele bladzijden resolutieboeken leveren maar enkele voorbeelden op van verstoring van de bijeenkomsten van de vroedschap door het heersen van de pest.¹⁶⁴ In januari 1484 zou de vroedschap in het huis van Jan van Lokhorst bijeen komen om een stadsrekening te controleren. De vergadering werd verplaatst omdat zijn moeder 'ziek' was en men daarom niet bij Jan van Lokhorst thuis mocht komen.¹⁶⁵ In augustus 1509, weer dat uitzonderlijk zware pestjaar, werd de besluitvorming in de vroedschap beïnvloed omdat veel leden van het gerecht de stad uit waren 'om der sterfte wille.'¹⁶⁶ Op gewestelijk niveau gebeurde iets dergelijks tijdens de pestepidemie van 1493-1494. Op 9 augustus 1493 reisde burgemeester Willem Heerman naar Den Haag voor overleg met de andere grote Hollandse steden. Vanwege de geringe opkomst ging de vergadering niet door en werd 'om der sterfte wille' uitgesteld tot 25 september 1493.¹⁶⁷

Het ogenschijnlijk onverstoorbaar doorvergaderen van de Leidse vroedschap tijdens epidemieën was voor een deel maskering van de werkelijkheid. Tijdens de pestepidemie van 1467 vergaderde de vroedschap (op 9 oktober) op het Leidse stadhuis, met een 'normale' opkomst van 36 man. De stadsrekening van dat jaar doet verslag van het bezoek van een vertegenwoordiger van de wolstapel in Calais aan Leiden. Hij kwam – op een onbekend moment – voor de burgemeesters, maar moest 'wachten', omdat de burgemeesters de stad uit waren vanwege de pest.¹⁶⁸ Deze post in de stadsrekening over pest is al zeldzaam, maar nog uitzonderlijker is dat enkele rekeningen van stadssecretaris Jan Philipsz uit de jaren rond 1470 bewaard zijn gebleven die licht werpen op de gang van zaken. Op 11 september 1467, de pest heerste toen al minstens vier maanden in de stad, vergaderde het gerecht in het net buiten de stad gelegen klooster Mariënpoel. Op 22 september 1467 kreeg Jan Philipsz van schepenen opdracht een belangrijke brief (het bericht uit Calais?) aan de burgemeesters te brengen. Jan reisde naar burgemeester Pieter van Zwieten die in het huis Zwieten bij Leiderdorp verbleef, naar Jan van Zonneveldt in Wassenaar en naar Adriaen van Poelgeest in Warmond.¹⁶⁹ De vierde burgemeester was Willem van Boshuizen.¹⁷⁰ Zijn verblijfplaats werd niet genoemd, hij was wellicht ook op zijn buiten of verbleef bij een van de andere burgemeesters. Of hadden de burgemeesters afgesproken dat één van hen in de stad zou blijven? In september maakte Jan Philipsz nog enkele tochtjes naar burgemeesters die buiten de stad verbleven. Op 8 oktober vergaderde het gerecht weer in het klooster Mariënpoel, met uitsluitend economische onderwerpen op de agenda. Een dag later werd op het stadhuis in Leiden de bijeenkomst van de vroedschap gehouden. Ook in die vergadering was de pest geen onderwerp van gesprek. Op 13 oktober maakte Jan weer een rondje langs de burgemeesters in Warmond, Wassenaar en huis Zwieten. Op 18 en 23 oktober vergaderde het gerecht weer in Ma-

riënpoel en op 2 november in het klooster Lopsen, net buiten de stad. Kortom, drie van de vier topbestuurders verlieten in 1467 vanwege de pest Leiden en vergaderden buiten de stad. Dat moet in de stad een niet te miskennen signaal zijn geweest. Drie burgemeesters waren niet bereid de risico's te delen met de inwoners die geen mogelijkheden hadden tijdelijk de stad te ontvluchten. Dat bestuurders de pest ontweken kwam elders ook voor, maar het werd niet zonder meer getolereerd. Utrechtse raadsleden die in 1450 de stad waren uitgevlucht moesten binnen drie weken terugkomen, anders zouden zij voor twee jaar uit de stad worden verbannen en niet meer in de raad kunnen worden gekozen.¹⁷¹

Het Leidse weeshuis geeft een voorbeeld van de verstoring van de bestuurlijke praktijk uit de semipublieke sfeer. In de rekening van het Heilige Geesthuis over 1493/94 ontbreken in de rubriek 'uitgaven voor levensmiddelen' de kosten van de weken 22 tot en met 35, dat was van eind juli tot eind oktober. Het kasboek was 14 weken lang niet bijgehouden, omdat *die sterft* (= de pest) toen in huis was.¹⁷² Later werd, met dat hiaat van 14 weken, een keurige jaarrekening opgesteld. De administratieve routines waren tijdens de pest gesneuveld, maar direct daarna werd de draad weer opgepakt.

De overtredingen van de pestordonnanties laten zien dat althans een deel van de inwoners van Leiden zich niet door de pest liet weerhouden van hun bezigheden in de openbare ruimte. Het stadsbestuur klaagde tijdens verscheidene epidemieën dat de bevolking zich niet aan de pestordonnanties hield, door bijvoorbeeld op de markt of in kerken te komen, zonder duidelijk aan te geven dat men een herstellende pestzieke was of in een huis woonde waar pest heerste. Tijdens de epidemie van 1483-1484 probeerden ambtenaren van het Haagse gewestelijke bestuur in Leiden boetes te innen. De boetes waren opgelegd naar aanleiding van de partijstrijd die Leiden rond 1480 teisterde. In 1481 werd Leiden bezet door de Hoekse partij, maar al snel had het landsbestuur daar een eind aan gemaakt, en kreeg de stad een zware boete. Inwoners van Leiden die moesten meebetalen aan de boete hingen strohoeden aan hun huizen om de indruk te wekken dat in hun woning pest heerste. Maar blijkbaar was het bedrog evident, want de deurwaarders braken de deuren open om de boetes te innen.¹⁷³ Dit voorval zegt niet alleen dat de inwoners van Leiden de pestordonnanties in hun eigen voordeel probeerden te gebruiken, maar ook dat de deurwaarders uit Den Haag tijdens een pestepidemie in Leiden gewoon hun werk kwamen doen en blijkbaar riskeerden dat zij per abuis wel een pesthuis binnengingen.

In 1518 verbood het stadsbestuur voor de duur van de heersende pestepidemie de kerkklokken tijdens uitvaarten te luiden, omdat de zieken en anderen daar last ('*grote verscrickinge ende verstoringe*') van hadden. Elke avond zouden de kerken in één keer voor alle doden van die dag luiden.¹⁷⁴ De overlast kan veroorzaakt zijn door het lawaai, maar mogelijk deed het frequente luiden van de klokken de zieken, en ongetwijfeld ook de gezonden, steeds aan begrafenissen denken. In het pestjaar 1568 ont-

stond beroering door lange strowissen, die verkopers van stro aan hun panden hingen om hun koopwaar te laten zien. Mensen associeerden dit reclamemateriaal met de strohoeden die werden gebruikt om pesthuizen te markeren. Het stadsbestuur verbood daarom de stroverkopers op deze manier reclame te maken voor hun bedrijf. Zij moesten in plaats daarvan een bord van een halve el lang gebruiken, met een strowis erop geschilderd.¹⁷⁵

We moeten concluderen dat in de soort bronnen die we voor deze studie gebruiken nauwelijks doorklinkt hoe individuele inwoners van Leiden reageerden op de frequente pestepidemieën. Het is bijvoorbeeld niet bekend of er behalve burgemeesters ook (veel) andere Leidenaren tijdens een epidemie buiten de stad verbleven. Waar onze bronnen een indruk geven van het dagelijks leven in de stad, suggereren zij dat de dagelijkse routines ook tijdens (zware) epidemieën in stand bleven.

De reactie van de stad op de komst van syfilis was snel en krachtig. In korte tijd bracht het Catharinagasthuis een forse, en dus kostbare, infrastructuur tot stand, met de aanstelling van een pokmeester en een pokmoeder en de inrichting van een pokhuis. Die voorzieningen bleven bestaan, ook toen syfilis in de loop van de zestiende eeuw een minder virulent karakter kreeg. Wat bracht de Leidse gezondheidszorg tot die snelle reactie? Wie syfilis kreeg, liep een gerede kans te sterven. Onder voorbehoud (op basis van de cijfers uit één gasthuisrekening) namen we aan dat één op de drie syfilislijders in het gasthuis overleed. Bovendien sloten we niet uit – nu een andere verklaring ontbreekt – dat de sterftepieken van 1500 en 1504 (deels) door syfilis werden veroorzaakt, maar aantonen konden we dat niet. Maar zelfs als het *totale* aantal zieken en dodelijke slachtoffers in de stad aanzienlijk was, dan nog was de snelle en krachtige reactie van het gasthuis opmerkelijk. De frequente pestepidemieën hadden al tot voorzieningen voor de behandeling van besmettelijke ziekten geleid, zoals de bouw van een pesthuis binnen het gasthuis, de aanstelling van een pestmoeder en de opdracht aan de stadschirurgijn om pestzieken te behandelen. Tijdens ernstige pestepidemieën werd bovendien in het gasthuis extra personeel aangesteld en buiten het gasthuis waren particuliere verpleegsters en kloosterlingen actief in het verzorgen van pestzieken. Wat had meer voor de hand gelegen dan deze personen en instellingen, in de beginjaren samen met een van buiten aangetrokken pokmeester, ook in te zetten bij de syfilisepidemie? Bovendien verkeerde de stad Leiden in het laatste decennium van de vijftiende eeuw in een ernstige financiële crisis, wat het niet makkelijker maakte te investeren in algemene voorzieningen.¹⁷⁶ Flinke besparingen op andere functies van het gasthuis waren op het eerste gezicht ook niet aan de orde, dus een verschuiving van middelen is ook niet aannemelijk. Noch de vroedschapsboeken, noch de stads- en gasthuisrekeningen geven inzicht in de beweegredenen van de stedelijke bestuurselite. In dit geval waren dat de bestuurders van het gasthuis, maar zonder twijfel met instemming van de leden van het gerecht en de vroedschap, die anders deze investeringen niet zouden hebben goedgekeurd.

Het blijft speculeren, maar het lijkt aannemelijk dat naast eventuele pieksterfte het karakter van de ziekte syfilis een rol heeft gespeeld. Syfilis was een nieuwe ziekte met opvallende, ernstige verschijnselen. Hoewel de sterfte over de hele stad gezien mogelijk meeviel, gaf syfilis het gasthuis handenvol werk en was de ziekte voldoende aanleiding voor het aannemen van personeel en bouwen van voorzieningen. Expertise voor de behandeling van de nieuwe ziekte ontbrak in Leiden, wat leidde tot het inroepen van deskundigheid van buiten. De maatregelen die de gasthuisbestuurders troffen ter bestrijding van syfilis zijn een voorbeeld dat de stedelijke machthebbers (hier de gasthuismeesters en waarschijnlijk het stadsbestuur) zelfs in tijden van financiële tegenspoed snel en krachtig optraden als de behoefte daartoe werkelijk werd gevoeld.

We noemden syfilis een ‘nieuwe’ ziekte, maar opmerkelijk genoeg werd syfilis in de Leidse bronnen niet zo betiteld. Gasthuisrekeningen noch stedelijke stukken geven enige kwalificatie van syfilis en evenmin zinspelen zij op de oorzaken van deze ziekte, die niet eerder was voorgekomen. De Engelse zweetziekte die Leiden eenmalig trof, kreeg zowel in Leiden als daarbuiten wel dat etiket ‘nieuw’opgeplakt. De stedelijke overheid nam direct maatregelen, deels religieus getint, al kan het afgelasen van de markt heel praktisch bedoeld zijn geweest om concentraties van mensen te voorkomen. De zweetziekte maakte, in Leiden zo goed als elders, grote indruk en gaf aanleiding tot bespiegelingen over het – volgens de tijdgenoot – zondige gedrag van de mens, dat men zag als de oorzaak van de ziekte. De expliciete nadruk op de moreel-religieuze kant van het uitbreken van deze ziekte is uniek in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Leidse bronnen. De frequente pestepidemieën leidden tot het steeds opnieuw afkondigen van de pestordonnanties, wat zonder commentaar op de pest zelf gebeurde. De schrijver van het aflezingboek ging bij het naderen van de zweetziekte juist wel in op de oorzaken van de ziekte. Iets dergelijks viel de Engelse historicus Gottfried op voor Engeland. Daar trof hij in de bronnen laconieke vermeldingen van pest aan, terwijl enkele epidemieën van andere ziekten tot veel meer opwinding en uitvoeriger beschrijvingen leidden.¹⁷⁷ In Leiden kwam dat in ieder geval niet door buitengewoon zware sterfte, want het dodental in 1529 was vergelijkbaar met dat van een (zwarte) pestepidemie, zoals die de stad geregeld trof. Het lijkt dat bij de ‘nieuwe’ zweetziekte meer dan bij de al veel langer voorkomende pest de nadruk werd gelegd op het ontstaan, en het verband met goddelijk ingrijpen als straf voor een slechte levenswijze was in die dagen snel gelegd.

Tot besluit

De zoektocht naar twee eeuwen mortaliteitscrises in de stad Leiden leverde een gedetailleerd overzicht van de jaren met verhoogde en zware sterfte. Op basis daarvan

konden we een overzicht maken van de ernst en frequentie van acute infectieziekten, in het bijzonder de pest. Leiden werd van 1395 tot 1610, een periode van 216 jaar, in totaal 39 maal getroffen door verhoogde sterfte, gedurende één of enkele aansluitende jaren. Volgens onze criteria waren 28 sterftepieken te betitelen als zware mortaliteitscrises. Gemiddeld was er dus elke zes jaar een sterftepiek en gemiddeld elke acht jaar een ernstige mortaliteitscrisis. De intervallen tussen de zware mortaliteitscrises verschilden van enkele jaren tot een veel langere periode (drie keer 10 jaar, één keer 13 jaar en tussen de zware crises van 1529 en 1553 zelfs 23 jaar). De duur van de verschillende pieksterften verschildte ook. Een aantal keren ging het niet om een sterftejaar, maar om enkele aaneengesloten jaren met pieksterfte, waarbij in alle gevallen pest de oorzaak was. De sterftegolven hadden voor de inwoners van Leiden dus verschillende gezichten: nu eens een geconcentreerde grote sterfte aan pest in één jaar, zoals in 1467, dan weer een hongersnood, bijvoorbeeld die van 1481-1483, gevolgd door een meerjarige pestepidemie (1483-1484), die samen de stad vier jaar in hun greep hielden.

Ziekte, en dan met name pest, was in de vijftiende en zestiende eeuw de overheersende oorzaak van pieksterfte in Leiden. Acute infectieziekten waren verantwoordelijk voor zeker 20 zware sterftegolven, waarvan 18 keer pest. Andere oorzaken speelden veel minder een rol. Een (extreme) stijging van de graanprijzen, resulterend in hongersnood, begunstigde het uitbreken van pest, zeker in de vijftiende eeuw. Honger lijkt geen belangrijke, zelfstandige oorzaak van pieksterfte te zijn geweest. Honger was door de gevolgen van ondervoeding wel een permanente factor bij gezondheidsproblemen. Oorlog leidde niet tot pieksterfte onder de Leidse bevolking. Zo vielen bij het beleg van 1573-1574 de meeste slachtoffers door de pestepidemie en de hongersnood in de laatste maanden van de belegering.

In het verlengde van de frequentie en ernst van de sterftepieken keken we naar de reactie van de Leidse samenleving op de epidemieën. De meeste auteurs menen dat grote sterftegolven een ontregelend effect op de samenleving hadden, een minderheid meent dat het misschien wel mee viel, met als argumentatie dat de pest, de grootste boosdoener, weliswaar veel individueel leed bracht, maar de instituties niet wezenlijk aantastte.¹⁷⁸ In hun monografie over de pest in Holland betoogden Noordegraaf en Valk dat de pest de gehele samenleving doordrong en een algemene ontwrichting tot gevolg had.¹⁷⁹ De slotsom in deze studie is dat de Leidse stedelijke samenleving die terugkerende pest- en andere epidemieën opving zonder wezenlijk ontregeld te raken. Het economische en sociale leven draaide door en de inwoners van de stad probeerden zoveel mogelijk door te gaan met hun dagelijkse bezigheden. In individuele gevallen was ongetwijfeld de angst voor het eigen leven en dat van familie en vrienden groot, maar in de administratieve bronnen die we gebruikten klonk dat niet of nauwelijks door. De stad werd bestuurd, zij het soms vanuit de buitenhuizen van de burgemeesters. De vroedschap vergaderde door in jaren met pieksterfte,

een uitzondering als 1509 daargelaten. Tijdens epidemieën sprak de vroedschap over de gebruikelijke onderwerpen, in het bijzonder economische, fiscale en andere financiële zaken. De ziekte die de stad op zulke momenten in haar greep hield, was geen onderwerp van bestuurlijke discussie. De stad hield ook tijdens de frequente epidemieën zoveel mogelijk aan haar normale levensritme vast.